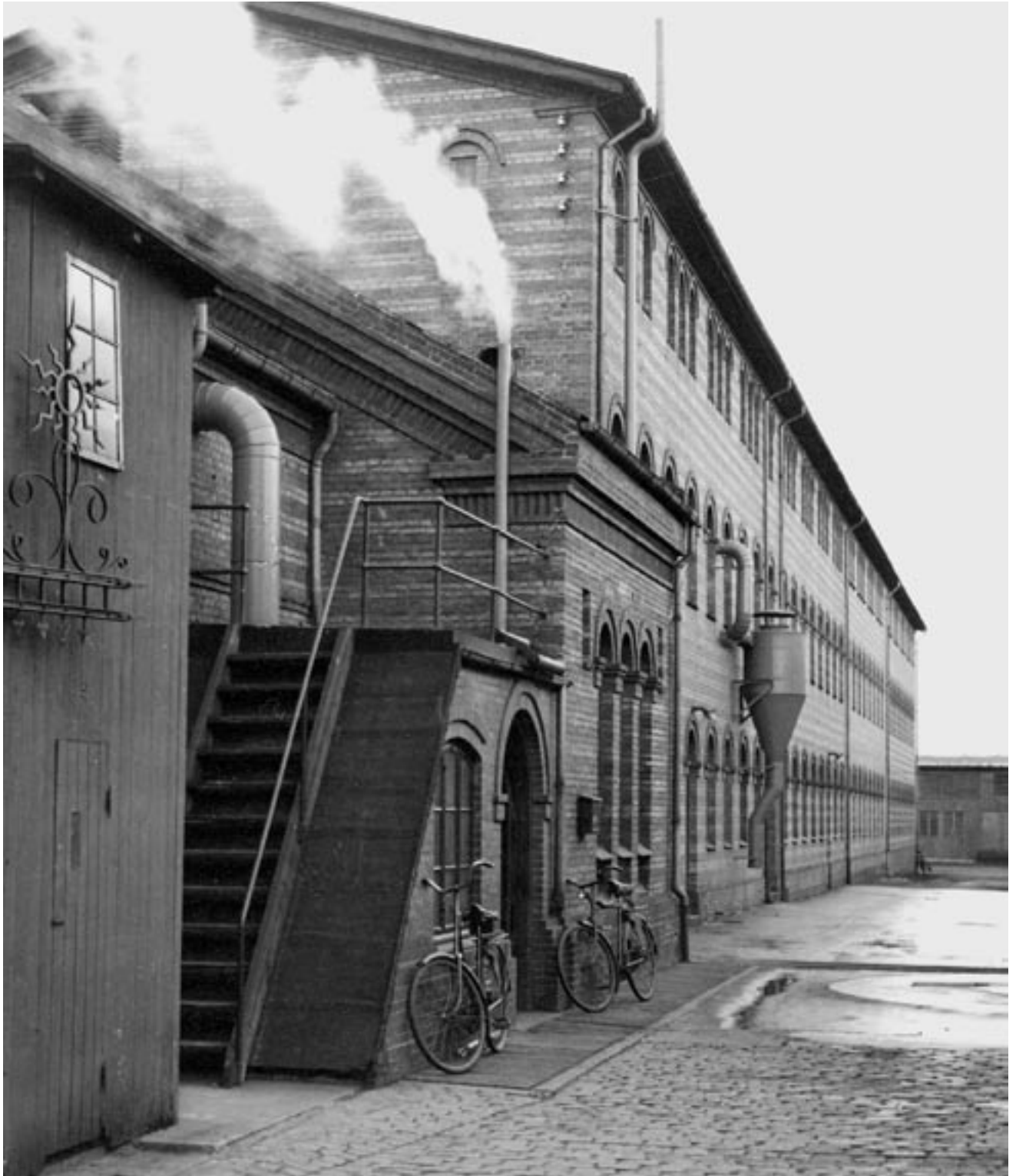

Industriminder i Vejle Amt

Rapport til Kulturarvsstyrelsen
Museerne i Vejle Amt, december 2004

Forord

Nærværende rapport er blevet til på opfordring af Kulturarvsstyrelsen, som led i et landsdækkende projekt, der skal sætte fokus på industrisamfundets kulturarv. Rapporten rummer de statsanerkendte museer i Vejle amts bud på, hvilke industrimiljøer fra vores område som bør komme i betragtning, når der skal foretages en udpegning af 25 industrimiljøer på landsplan.

Rapporten er inddelt i 4 kapitler.

Første kapitel er et indledende afsnit, som skal skaffe læseren et overblik over industrialiseringsprocessen i amtet. Sidst i kapitlet findes en litteraturliste med henvisninger til den mest oplagte oversigtslitteratur.

Andet kapitel er en bruttoliste med registrering af 36 industrimiljøer, udvalgt på baggrund af det overblik som det indledende kapitel har skabt. Kriterierne for udvælgelse af et miljø til bruttoregistrering har været, at miljøet skal have spillet en afgørende rolle for det pågældende områdes udvikling. Et miljø kan enten have spillet en afgørende rolle i kraft af sin størrelse eller i kraft af, at det er et typisk miljø for området. Det har derimod ikke i første omgang været et kriterium for udvælgelsen, at et miljø skulle være velbevaret eller have et godt arkiv.

Registreringerne er opført på et skema, som vi har kopieret fra den gruppe, som har arbejdet med registreringerne i København.

Tredje kapitel er en oversigt over industrimiljøer med kvaliteter som i dag er anerkendt. Denne oversigt rummer dels en liste over industrimiljøer, som er omfattet af bygningsfredning, dels en liste over miljøer som Vejle amt har udpeget som kulturhistoriske beskyttelsesområder, og endelig en liste over de industribygninger som i købstædernes kommuneatlas er udpeget som bygninger med høj bevaringsværdi.

Rapportens sidste kapitel er en nettoliste, hvor fem miljøer fra bruttolisten er grundigere beskrevet. Kriterierne for udvælgelse til nettolisten har været, at man udover miljøernes betydning for området også i dag har mulighed for på fornuftig vis at formidle deres historie. Til nettolisten er altså udvalgt miljøer, som er velbevarede og miljøer, som vi i dag har et ordentligt kildemateriale til. De fem miljøer på nettolisten er udover den korte beskrivelse belagt med en oversigtsplan over områderne, således at læseren kan danne sig et overblik over bygningsdelene på grunden. Derudover findes der også et par fotos af hvert miljø.

Industrimuseet har stået for at koordinere arbejdet, skrive rapportens indledende afsnit og udføre den grundigere registrering af miljøerne på nettolisten. Amtets øvrige statsanerkendte museer har bidraget med registrering af interessante industrimiljøer i deres lokalområder og oversigter over industribygninger, som i de respektive kommuneatlasser har fået høj bevaringsværdi.

Kristoffer Jensen

Industrimuseet december 2004

Indhold

Kapitel 1	Side 4	Industrialiseringen af Vejle amt
Kapitel 2	Bruttoliste	
	Side 15	Miljøer i Horsens
	Side 32	Miljøer i Vejle
	Side 46	Miljøer i Fredericia
	Side 57	Miljøer i Kolding
	Side 71	Miljøer i amtets øvrige områder
Kapitel 3	Miljøer som man i dag allerede er opmærksomme på	
	Side 75	Liste over hvilke industrimiljøer som i dag er bygningsfredet
	Side 75	Liste over hvilke industribygninger som er udpeget som bevaringsværdige i købstædernes kommuneatlas
	Side 77	Liste over hvilke industrimiljøer som er beskyttet i landzonen
Kapitel 4	Side 81	Nettoliste
Bilag		
	Side 94	Statistik over industrien i 1970
	Side 96	Statistik over industrien i byområderne i 1935
	Side 100	Statistik over industrien i 1872
	Side 102	Statistik over fordelingen mellem by og land i 1935

Industrialiseringen af Vejle amt.

Indledning

I det nedenstående gives et overblik over industrialiseringen af Vejle amt, med hovedvægt på perioden 1840-1970.

Hensigten med kapitlet er at skitsere hvilke brancher, der har spillet den dominerende rolle for industrialiseringsprocessen i Vejle amt. Derudover bliver det indkredset, hvor disse brancher geografisk har haft deres tyngde i amtet. Derimod bliver det kun i mindre omfang diskuteret, hvorvidt industrialiseringsprocessen i Vejle amt svarer til udviklingen i andre tilsvarende områder. Det endelige overblik over på hvilke områder Vejle amt skiller sig ud fra "gennemsnits Danmark", må vente til resultaterne fra denne rapport kan skrives sammen med resultaterne fra de øvrige amtsoversigter.

Forudsætningen for at kunne skrive et kapitel med det ovenfor beskrevne indhold på den begrænsede plads er, at der males med den brede pensel. For en yderligere problematisering af stoffet, henvises til værkerne i litteraturlisten.

Litteraturlisten bagerst er kommenteret og burde således være let tilgængelig for den interesserede. Listen er ikke fuldstændig, men et bud på den vigtigste litteratur om industrialiseringen i Vejle amt.

Som bilag til rapporten findes det statistiske materiale, som har dannet grundlag for kapitlet.

Formålet med dette kapitel er at skabe et hurtigt overblik over industrialiseringen af Vejle amt. For at skaffe dette overblik tages der først og fremmest udgangspunkt i udvalgt industri- og erhvervsstatistik. Når der skal skaffes et overblik over udviklingen i industrien over den lange tidshorizont vi her taler om, er det eneste brugbare mål antallet af ansatte beskæftiget i industrien til forskellige tider. At der udelukkende tages udgangspunkt i antallet af beskæftigede i industrierhvervene rummer en række ulemper, man skal være sig bevidst. For det første skal man selvfølgelig se udviklingen i antal ansatte i forhold til den generelle vækst i befolkningstallet. Dette kan man tage højde for ved at se på, hvilken andel af befolkningen i et givet område, der har fundet ansættelse i industrierhvervene. Hermed får man et mål for, hvor stor betydning industrien har spillet i et givet område. Ved at studere andelens udvikling over tid, får man også et mål for, om industriens rolle er voksende eller faldende. Man skal dog være opmærksom på, at antallet af industriarbejdspladser

og antallet af indbyggere i et givet område ikke er to uafhængige størrelser. Hvis det går godt for industrien i et område, trækker industrien arbejdskraft til, og befolkningstallet vokser dermed også. Det er denne mekanisme, der fører til, at indbyggertallet i Vejle amts købstæder vokser kraftigere, end tilfældet er i landområderne i slutningen af 1800'tallet. Når industrien kommer til at spille en vis rolle for et områdes økonomi, sådan som det i hvert fald er tilfældet for Vejle amts købstæder fra 1890'erne og frem, bliver udviklingen i indbyggertallet i sig selv en indikator for industriens udvikling.

Ved kun at fokusere på antallet af beskæftigede, ser man samtidig bort fra industriens indtjening. Dette er selvfølgelig u hensigtsmæssigt, men svært at gøre noget ved, da der ikke findes et brugbart talmateriale, som kan fortælle om industriens indtjening over det lange tidsspand, vi her opererer med. Man skal imidlertid gøre sig klart, at 100 ansatte i én branche sagtens kan have større økonomisk betydning, end 200 ansatte i en anden branche.

På samme måde bliver den store produktivitetsstigning, som foregår indenfor industrierhvervene op gennem perioden usynlig¹. En fabrik med 100 ansatte i dag producerer mange gange mere, end en med 100 ansatte kunne gøre i 1840.

Til herværende formål vurderes det dog, på trods af alle problemerne, at statistikken er brugbar til at give et indtryk af udviklingen i det lange perspektiv og også til at sammenligne udviklingen i forskellige dele af amtet.

I denne sammenhæng tages der udgangspunkt i industri- og erhvervsstillingerne for 1872, 1935 og 1970². Tællingen fra 1872 er rettelig en sammenkøring af to tællinger, nemlig Industrietællingen af 1871 og Erhvervsstillingen af 1872. Ved at sammenholde disse to tællinger er der opnået et mere fuldkomment resultat, end ved at benytte dem hver for sig³. For nemheds skyld kaldes tællingerne her blot industrietællingen af 1872.

Materialet fra 1871/72 vurderes at være det første, som giver et tilnærmelsesvist fuldt dækkende billede af industrien (de tidligere tællinger er ufuldstændige). Denne tælling kommer derfor her til at repræsentere situationen, som den så ud før industrialiseringsprocessen for alvor tog fat⁴. Med tallene fra 1935-tællingen får vi et indtryk af situationen, som den så ud, da industrien endegyldigt havde skabt sin position som en alvorlig konkurrent til landbruget om at være den vigtigste erhvervs-gren. Endelig er 1970-tællingen et øjebliksbillede af industrien, som den så ud, da dens betydning for Danmarks økonomi var på sit højeste. For overblikets skyld beskæftiger herværende kapitel sig kun i meget begrænset omfang om tiden efter 1970.

For at øge overskueligheden er amtets industrier samlet i en række hovedgrupper. Disse er nærings-

og nydelsesmiddelindustri, tekstil- og beklædningsindustri, træindustri, læderindustri, sten-, ler- og glasindustri, jern- og metalindustri, kemisk industri og slutteligt grafisk industri⁵.

Vejle amt

Det landareal, som dækkes af Vejle amt, er domineret af de fire havnebyer Horsens, Vejle, Fredericia og Kolding. Horsens, Vejle og Kolding byer har i dag alle omkring 50.000 indbyggere, mens Fredericia by har ca. 37.000 indbyggere⁶. Totalt bor der ca. 350.000 mennesker i amtet.

Naturen har givet nogle forudsætninger for befolkningen i Vejle amt, som også har fået betydning for områdets industrielle udvikling. Amtets gennemskæres af den jyske højderyg. Jordene vest herfor er gennemgående magre sandede jorder, mens de øst for er fede. De vestlige områder, i dag Nørre Snede Kommune, Give Kommune og Egtved Kommune har indtil 1800-tallet været præget af hedeområder. Selve højderyggen har lagt jord til mange af amtets skovklædte områder. Øst for højderyggen ligger den bedste landbrugsjord⁷. De store højdeforskelle i amtet betyder mange vandløb med stor strøm, dette er siden middelalderen blevet udnyttet med forskellig teknologi og fik også stor betydning for lokaliseringen af den første industri i området.

Amtsgrænsen er ikke fastsat p.g.a. geografiske forhold, ej heller p.g.a. et særligt samhørighedsforhold i området. Amtet er en politisk konstruktion, skabt ved kommunalreformen i 1970. Før 1970 hørte Lunderskov Kommune til Ribe amt, mens Horsens, Brædstrup og Nr. Snede Kommune hørte til Skanderborg amt. Til gengæld har Vejle amt måtte afgive områderne omkring Brande og Sønder Omme i 1970.

Når der nedenfor tales om Vejle amt, menes der Vejle amt, som det kom til at se ud efter reformen i 1970.

Hvad er industri?

Overgangen fra håndværksmæssig fremstilling til industriel produktion skete gradvist og i forskellige takt indenfor forskellige brancher. Derfor er det umuligt at sætte en fast grænse for, hvornår industrialiseringen for alvor slog igennem. De fleste er dog enige om, at de forandringer som førte til industrisamfundet i det små, begyndte omkring år 1800. Vigtige forudsætninger kom i hvert fald på plads i denne periode. Den vigtigste forandring var ændringerne i landbruget, hvor landbrugsreformerne og stavnsbåndets ophævelse førte til flere selvejere og et mere kapitalistisk samfund⁸. Senere, i midten af 1800-tallet, førte ophævelsen af laugs-

systemet til lettere bevægelighed for arbejdskraften. Hertil kom mange andre faktorer, udvikling af et marked for låntagning til etablering af virksomheder, uddannelse af arbejdskraft mv.

Mere konkret førte en indoptagelse af teknologi udviklet i udlandet til nye muligheder for den industrielle udvikling i Danmark. Her tænkes i første række på dampmaskinen, som gav hidtil usete muligheder for at drive fabrikernes maskineri, men også dannede grundlag for anlæggelsen af jernbanen, som kom til at betyde en revolution for transporten både af varer og mennesker.

Industrien begyndte fra omkring 1840 at spille en støt voksende rolle for Danmarks samlede økonomi, selvom landbruget i årene helt frem til efter 2. Verdenskrig stadig var det vigtigste erhverv i Danmark. Den store vækst i industriens betydning for landets økonomi fandt imidlertid sted fra 1870'erne og, i hvert tilfælde i Vejle amt, for alvor fra 1890'erne. Industriens betydning fortsatte med at vokse indtil omkring 1970, hvor industrien efterhånden blev overhalet af serviceerhvervene, som de vigtigste for Danmark.

Både håndværk og industri drejer sig om fremstilling/forædling af varer. Det er derfor nødvendigt at opstille en definition, der gør det muligt at skelne mellem de to produktionsmåder. Til dette formål plejer man at sige, følgende forhold skal være opfyldt, førend der kan tales om industri: For det første finder den industrielle fremstilling sted i fabrikker, hvis maskineri er trukket af en udefra kommende kraftkilde. For det andet er den industrielle produktion kendetegnet ved, at der massefremstilles produkter af en standardiseret type. For det tredje er industrien karakteriseret ved virksomheder med mere end fem ansatte. For det fjerde går industriens produktion typisk til en række anonyme forbrugere, frem for håndværkerens kendte kundekreds, og for det femte, er industriens produktion organiseret ved arbejdsdeling.

Hvis vi holder os til denne karakteristik af industri, fandtes der også før 1840 industri i Vejle amt, den spillede bare en meget begrænset rolle for områdets økonomi. Det er blevet anslået, at industrien omkring 1840 kun beskæftigede omkring 10.000 mennesker totalt i Danmark. Heraf var de 6.000 beskæftiget i Københavnsområdet⁹. På den baggrund er det derfor nok ikke helt forkert at anslå, at industrien i det område, der i dag hedder Vejle amt, beskæftigede under 1.000 mennesker og sikkert snarere omkring de 500.

Den førindustrielle periode. 1700-1840

Den førindustrielle fase er karakteriseret ved, at virksomhederne ikke har andre kraftkilder, end

dem naturen stiller til rådighed i form af menneskehænder, heste og vind- og vandkraft.

Fredericia var indtil begyndelsen af 1800'årene områdets største by. Fredericia var ved folketællingen i 1787 mere end tre gange så stor som Vejle, der var den mindste købstad. Også i industriel henseende, var Fredericia den fremmeste by i den tidlige industrialiseringsfase. Dette skal ses i sammenhæng med Fredericias særstilling som fæstningsby og religiøs fristad¹⁰.

I 1787 opstod der en stor klædefabrik, Det Kongl. Danske Dugmanufaktur, en virksomhed udflyttet fra København. Virksomheden havde haft svært ved at klare sig i konkurrencen. Her blev det vurderet, at en udflytning til Fredericia ville kunne reducere omkostningerne, først og fremmest fordi arbejdskraft i Fredericia kunne købes væsentligt billigere, end den kunne i København. I Fredericia fandtes der en arbejdskraftreserve i soldaternes familier, en reserve det var muligt at købe til en billig pris. Det Kongl. Danske Dugmanufaktur kom til at spille en vigtig rolle, også for landområderne, fordi virksomheden købte Grejs Mølle for der at få valkekapacitet til det klæde, der blev vævet på fabrikken i Fredericia. Dugmanufacturet var nødt til at skaffe valkekapacitet udenbys, fordi der ikke i Fredericia by var mulighed for at etablere en valkemølle drevet af vandkraft.

I 1804 opstod der endnu en klædefabrik i Fredericia. De to virksomheder havde tilsammen over 200 ansatte i 1812. Virksomhedernes maskineri blev trukket af heste, via en hestegang.

Tekstilvirksomhederne i Fredericia og den afsmitende virkning, de havde på det omkringliggende område, havde en central betydning for den tidlige industrialisering i amtet. Tekstilvirksomhederne i Fredericia fik i første omgang direkte indflydelse på erhvervsaktiviteten i Grejsdalen, Vejle by og Kolding by.

Indenfor de øvrige brancher, mindede erhvervslivet i Fredericia mere om situationen i de øvrige købstæder: Her fandtes en sæbefabrik, en oliemølle, en tobaksfabrik, en hattefabrik, en most/cider fabrik og en møbelfabrik, der også fremstillede maskiner til tekstilindustrien¹¹. Alle disse virksomheder var imidlertid mindre foretagender, hvor det kan være svært at skelne den fabriksmæssige drift fra den håndværksmæssige. Indenfor et andet håndværksfag, som fandtes i alle købstæderne, nemlig brændevinsbrænding, skete der en betydningsfuld udvikling i midten af 1800'tallet. Dette fag var et af de første til at udnytte dampkraften, og brændevinsbrænderne kom dermed til at stå som bølgebrydere, i den forstand at de introducerede ny teknologi i lokalområderne¹².

De tidlige industrianlæg i landområderne opstod som hovedregel på grundlag af eksisterende vand-

møller. De vigtigste industrimøller i Vejle amt lå langs Vejle Å i den nuværende Egtved Kommune og langs Grejs Å i den nuværende Tørring-Uldum og Vejle Kommune. De fleste af vandmøllerne var oprindeligt opført som kornmøller. I løbet af 1700'tallet blev flere af dem omdannet eller udvidet til også at omfatte tekstilmøller efter stampsystemet til valkning af uld. Stampeværkerne blev i udgangspunktet opført med henblik på at valke det klæde, som områdets beboere selv kartede, spandt og vævede som husflidssarbejde. Senere udviklede nogle få sig til egentlige tekstilfabrikker.

Udover tekstilmøller, blev der også indrettet papirmøller et par steder, hvor klude ved hjælp af stampeværker og "hollændere" blev omdannet til papirmasse og senere papir.

I Grejsdalen og Vejle Å-dal var de vigtigste industrier før 1840: (1) Grejs Mølle, fra 1777 med stampeværk, senere købt af Det Kongl. Danske Dugmanufaktur i Fredericia. I 1830 klædefabrik med spindestue og 150 ansatte. På daværende tidspunkt var virksomheden Danmarks største privatejede klædefabrik¹³. En position som dog snart blev overtaget af Modewegs fabrik i Brede ved København. Da virksomheden fik en dampmaskine i 1844, var det som en af de første i området. (2) Engelsholm papirfabrik fra 1733. Opført som et decideret industrielt anlæg og ikke som videreførelse af en eksisterende vandmølle. Indtil slutningen af 1700'tallet var Engelsholm Jyllands eneste papirfabrik. (3) Haraldskær fabrik, som kobbermølle fra 1743.

Industrialiseringen, illustreret ved 1872-tællingen.

Perioden, hvor industrialiseringen for alvor tager sin begyndelse, er karakteriseret ved, at virksomhederne gør sig uafhængige af vand- og vindkraft og i stedet lader fabrikkernes placering være styret af let adgang til råvarer, arbejdskraft og det marked, hvor de færdige produkter skal afsættes. Havnebyerne bliver vinderne i dette spil med let adgang til skibstrafik og fra 1868 også jernbane. Industriens nye uafhængighed af naturens kræfter bliver i første omgang skabt ved hjælp af dampmaskiner. Senere kommer gasmotorer, dieselmotorer og fra 1920'erne for alvor også elmotorer.

1872-tællingerne

I 1872 havde industrien i Vejle amt fået et sådant omfang, at statistikken må tages til hjælp, hvis der skal skaffes et overblik. Antallet af personer ansat i industrivirksomheder i Vejle amt var vokset fra de anslåede ca. 500 i 1840 til omkring 2.500 i 1872. Når man studerer tællingerne af 1872, springer det straks i øjnene, at Horsens og Fredericia er de to

byer i amtet, hvor industrien betyder mest. I disse to byer er der begge steder ansat knap 9% af indbyggerne i industrien. Dette er en procentdel, der ligger på linie med andelen i København på samme tid. Langt bagefter kommer Vejle og Kolding med henholdsvis knap 3% og 4%.

I 1872 havde Horsens 10.500 indbyggere og var dermed markant den største by i det nuværende Vejle amt. Udviklingen i Horsens var altså løbet stærkere i den foregående periode, end den havde gjort i Fredericia. Dette gælder både når der måles på antallet af indbyggere og på ansatte i industrien¹⁴. Tællingen i 1872 oplister knap 2.500 industriarbejdere i det daværende Vejle amt og Horsens by tilsammen¹⁵, herudaf var de 920 beskæftiget i Horsens by. Omvendt er det ligeså bemærkelsesværdigt, at industrien spiller så lille en rolle i Vejle by i 1872 (173 ansatte).

Hvis vi zoomer ind og kigger nærmere på, hvilke brancher disse 2500 mennesker var beskæftiget indenfor, viser der sig et interessant billede.

For Horsens gælder det, at 57% (576 personer) af industriarbejderne var ansat i tekstilindustrien.

Den næst vigtigste branche var jern- og metalindustrien, hvor 16% (155) af industriarbejderne var ansat. I denne gruppe var de 150 personer ansat på jernstøberier og maskinfabrikker. At jernstøberier og maskinfabrikker spiller en vigtig rolle, kommer ikke som en stor overraskelse. De 16% passer fint

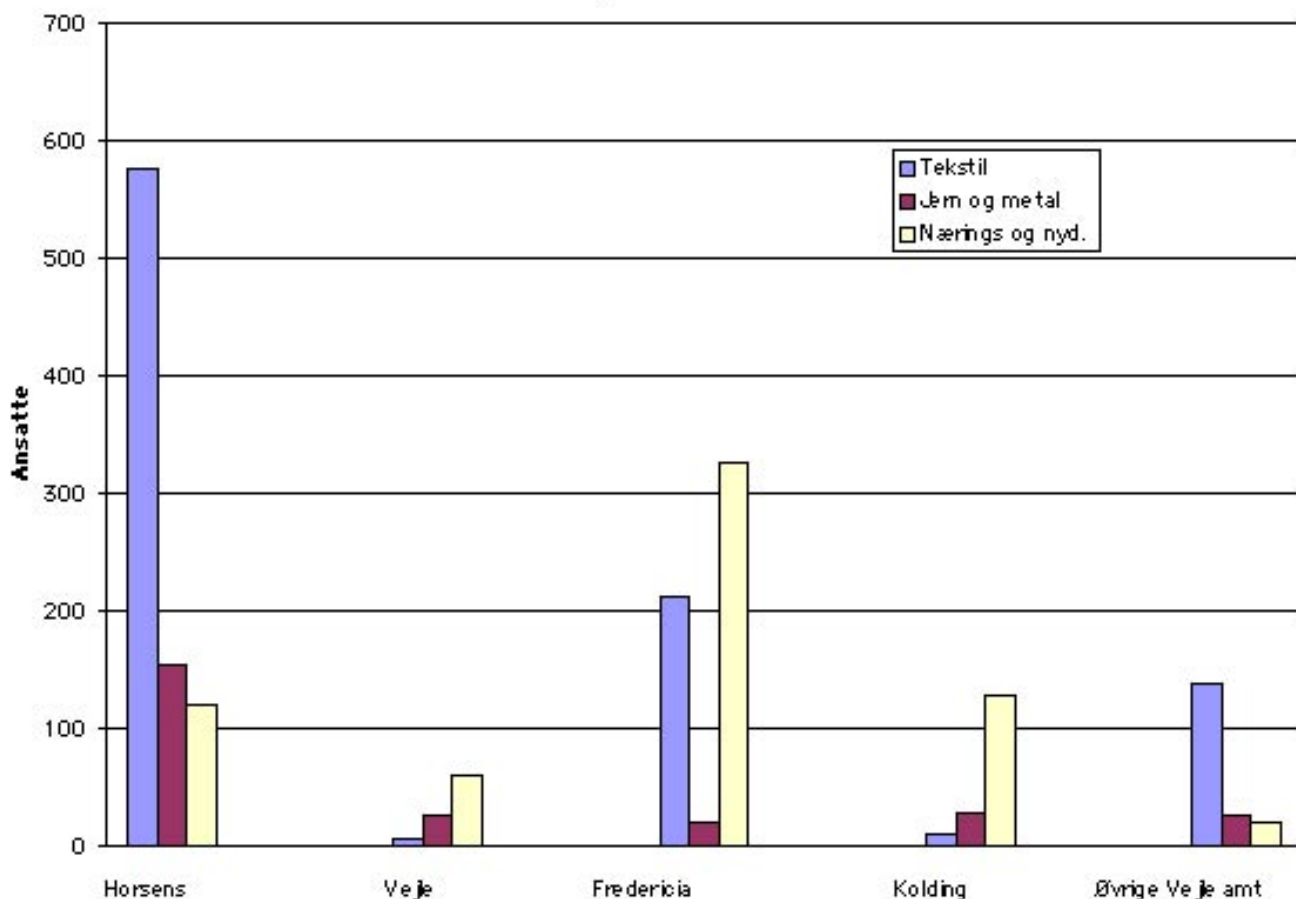
med andelen i både København, Vejle og Kolding på samme tid. Derimod er det ekstraordinært, at tekstilindustrien har så stor betydning Horsens. I Vejle var der, som nævnt, ikke mange industriarbejdere. 29% (50 personer) af dem, der trods alt var, var ansat i tobaksindustrien. Procentdelen af ansatte i jernstøberier og maskinfabrikker ligger på niveau med Horsens.

I Fredericia var tobaksindustrien endnu mere dominerende, idet den her beskæftigede 41% af de industriansatte (326 personer), men også tekstilindustrien var vigtig med 32% (213 personer) af de ansatte. Til gengæld fyldte metalindustrien ikke meget med kun 3% (20 personer) af de ansatte.

I Kolding var industrialiseringen ikke vidt fremskredet, kun 220 ansatte kunne byens virksomheder mønstre. Halvdelen af disse var ansat i tobaksindustrien. Derudover var 13% (28 personer) ansat i metalindustrien, og som noget særligt for Kolding, 18% i træindustrien (39 personer).

Som tidligere nævnt var der allerede i 1872 tendens til, at den industrielle udvikling skete i købstæderne. I landområderne i det daværende Vejle amt fandtes der 532 industriarbejdere. De var for langt broderpartens vedkommende koncentreret indenfor to brancher; teglværkerne med 59% (313 personer) og klædefabrikkerne med 25% (131 personer) af de industriansatte.

Ansatte i de tre vigtigste industrigræne i 1872
fordelt på områder

Sammenfattende kan det siges om industrien i 1872, at den for størstedelen var samlet i Horsens og Fredericia by, og at industrien her var centreret omkring tekstilindustrien, som i disse to byer tilsammen beskæftigede 30 % af hele amtets industriarbejdere.

Tobaksindustrien gjorde sig også tydeligt gældende. Indenfor denne branche fandt 20 % af industriarbejderne ansættelse. Tobaksindustrien var dog mere ligeligt spredt i alle amtets købstæder.

De nye virksomheder, som blev grundlagt i sidste halvdel af 1800-tallet, blev for langt størstedelen anlagt i en af de fire købstæder. Den industri, som findes i landområderne, er hovedsageligt en videreførelse af ældre virksomheder. Særligt tydeligt gør det sig gældende indenfor tekstilindustrien, hvor virksomhederne i landområderne var en videreførelse af virksomheder, hvis lokalisering var bestemt af muligheden for at udnytte vandkraft.

Den sene industrialisering, illustreret ved 1935-tællingen.

I 1935 var Horsens stadig den største by med knap 30.000 indbyggere, efterfulgt af Vejle med 24.400. Indbyggertallet i købstæderne var tredoblet i perioden 1872-1935, mens indbyggertallet i Danmark som helhed kun blev fordoblet¹⁶.

Selvom Horsens stadig var den største by i amtet, var den ikke længere den vigtigste by i industrimæssig henseende. Den rolle havde Vejle overtaget med sine 3.000 industriarbejdere. I Vejle var godt 12% af indbyggerne beskæftiget indenfor industrierhvervene, mens det tilsvarende tal for de øvrige købstæder lå omkring 9%. At Vejle nu i 1935 skiller sig så markant ud fra de øvrige byer, er særligt bemærkelsesværdigt, når man tager i betragtning, at Vejle var den by, hvor industrien spillede den mindste rolle i 1872. Vejle er dermed entydigt den by, som oplevede den kraftigste industrielle udvikling i perioden 1872-1935. I Vejle blev antallet af industriarbejdere mere end 17-doblet i perioden, mens antallet f.eks. i Horsens kun voksede med faktor tre.

Når vi skal studere hvilke brancher, der var vigtige i 1935 i de forskellige områder, springer det i øjnene, at den tekstilindustri, som var så central for Horsens i 1872, stort set havde mistet sin betydning for byen¹⁷. De mest betydende brancher for Horsens i 1935 var i stedet nærings- og nydelsesmiddelindustrien og jern- og metalindustrien. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien beskæftigede 33% (915 personer) ud af de 2.758, som industrien i byen i alt beskæftigede i 1935. Slagterierne (141 ansatte), men især tobaksfabrikkerne (492 ansatte) var beskæftigelsestunge industrier i denne gruppe. Den

tobaksindustri, som sammenlignet med de øvrige byer, stort set ikke fandtes i byen i 1872, var nu altså i høj grad repræsenteret i Horsens. Fredericia var den eneste anden by med en nævneværdig tobaksindustri (76 ansatte) på dette tidspunkt.

Den anden store branchegren i Horsens i 1935, jern- og metalindustrien, beskæftigede 1.002 personer, svarende til 36% procent af de industrielt ansatte.

Indenfor denne gruppe udgjorde maskinværksteder og jernstøberier en stor andel, hvad var almindeligt, også når man ser på de andre byer. Den store elektromekaniske industri med en radiofabrik og en telefonfabrik med i alt 379 ansatte¹⁸, var imidlertid noget særligt for Horsens.

Hvor tekstilindustrien tidligere totalt havde domineret i Horsens, var situationen i 1935 den, at tekstilindustrien nu næsten på samme måde dominerede i Vejle. Næsten halvdelen af industriarbejderne i Vejle var beskæftiget indenfor denne branche (1419 ansatte). Den næstvigtigste gruppe var jern- og metalindustrien, som beskæftigede 17% (517 personer) af industriens arbejdere.

Fredericia i 1935 var karakteriseret ved sin jern- og metalindustri, som her var endnu vigtigere, end den var i Horsens, da den i Fredericia udgjorde 39% af byens industrielt ansatte (722 personer). Særligt bemærkelsesværdig var sølvvareindustrien, som beskæftigede 15,7% af byens industriarbejdere (287 personer). Praktisk taget al sølvfabrikation i amtet på denne tid var samlet i Fredericia.

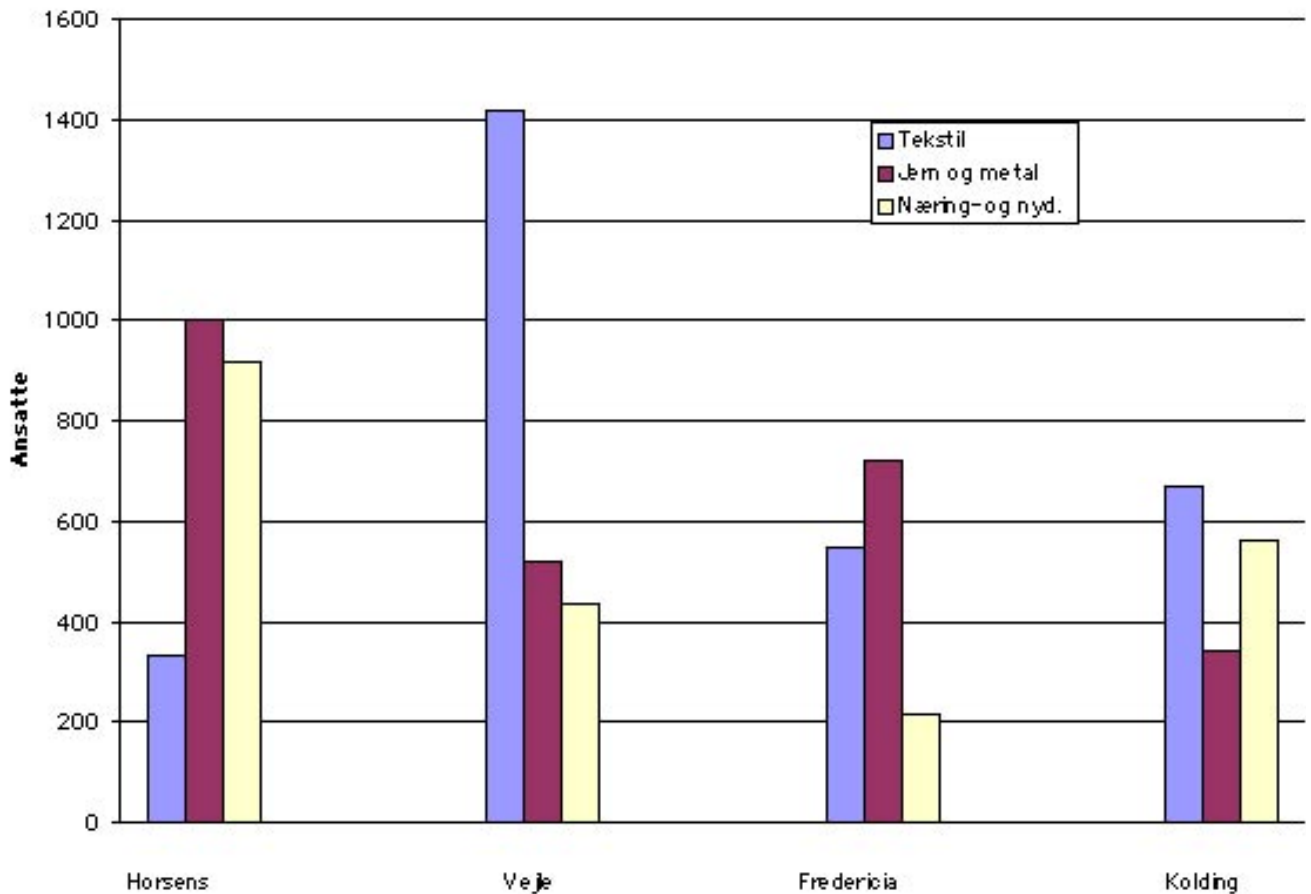
Jern- og metalindustriens store betydning i Fredericia var særlig bemærkelsesværdig, idet denne gruppe i 1872 var af meget lille betydning for byen. Derudover er Fredericia speciel ved at have en meget lille andel af sine industriarbejdere beskæftiget indenfor nærings- og nydelsesmiddelindustrien, kun godt 11% (213 personer).

Kolding gør sig i denne sammenhæng bemærket ved at ligne et gennemsnit af de øvrige byer. Andelen af indbyggerne, som er beskæftiget i industrien, ligger på samme niveau som i Horsens og Fredericia, og ingen brancher tegner sig alene for en dominerende andel af industriarbejderne. Hvis man kigger nærmere efter, er det dog særligt for Kolding, at der findes en sukkevare-industri med 187 ansatte, en strømpfabrik med 143 ansatte og en teglværksindustri med tilsammen 159 ansatte.

Når forholdet mellem købstædernes industri og landområdernes industri skal studeres, er vi hængende af, at det foreliggende talmateriale ikke er optimalt. Som nævnt i indledningen har den traditionelle måde at skelne mellem industri og håndværk gået på at drage en grænse mellem virksomheder med under 6 ansatte (og kalde dem håndværksmæssigt drevne virksomheder) og virksomheder med 6 eller flere ansatte og kalde dem egentlig industri. Det talmateriale, der foreligger på landområderne,

Ansatte i de tre vigtigste industrigræne i 1935, fordelt på områder

inddrager desværre alle virksomheder og altså også dem med under 6 ansatte.

Man kan derfor kun med en vis usikkerhed sige noget om fordelingen mellem land og byområder i 1935.

Når man ser på håndværks- og industrivirksomheder under ét i det område, som dengang udgjorde Vejle amt, var der i alt 20.010 personer beskæftiget. Ud af denne gruppe var de 14.254 ansat i virksomheder placeret i Vejle, Fredericia og Kolding (Horsens lå jo udenfor de daværende amtsgrænser). 71% af håndværks- og industriarbejdspladserne fandtes dermed i en af de tre købstæder. Dette fortæller imidlertid ikke, hvordan fordelingen var, når vi kun ønsker fordelingen indenfor rene industrivirksomheder, for på landet var andelen af håndværksvirksomheder langt større, end den var i byerne. Dette kan man se af, at den gennemsnitlige virksomhed i købstæderne beskæftigede 5,9 medarbejdere, mens virksomhederne udenfor købstæderne i gennemsnit kun beskæftigede 2 personer.

På baggrund af ovenstående er mit kvalificerede skøn, at op imod 90% af arbejdspladserne i industrien i 1935 fandtes i købstæderne. De grupper, hvor landområdernes industri trods alt spillede en rolle, var sten- ler- og glasindustrien, bygge- og træindustrien og delvist også nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Den moderne industri 1960-.

Industrien efter ca. 1960 er kendetegnet ved, at virksomhederne begynder at udflytte produktionen fra bykerne. Dette er begrundet i flere forhold. Vigtigst er det, at pladsen i byernes gamle industriområder i mange tilfælde er fuldt udnyttet og dermed ikke rummer plads til udvidelser. Når der skulle findes en ny placering til virksomheden vejer nu hensynet til let adgang til god vej tungere end tidligere tiders afhængighed af jernbane og havn. Dette er selvfølgelig begrundet i, at lastbilerne spiller en stigende rolle for transporten af varer. Det virker også tilskyndende på denne udvikling, at den stigende privatbilisme gør det realistisk at skaffe arbejdskraft til virksomheden, selvom den nu får en ny placering i byens udkant.

Fokuseringen på den rationelle produktion i 1950'erne og 1960'erne, skaber også fokus på fabriksbygningernes indretning. Tidligere tiders fabriksanlæg med produktion i flere etager, mange små rum eller lignende, passer ikke til den moderne produktion. Derfor bliver der bygget meget nyt fabriksbyggeri i nye industrikvarterer under højkonjunkturen i 1960'erne.

Erhvervstælling 1970.

I 1970 var indbyggertallet stort set det samme i Horsens og Vejle by (ca. 44.000 indbyggere), med Kolding herefter med 41.000 og Fredericia som den mindste købstad med 36.000¹⁹. Vejle var dermed den by, hvis indbyggertal var vokset procentmæssigt mest i perioden 1870-1970, mens Horsens var den by, hvis indbyggertal forholdsvis var vokset mindst.

Det statistiske materiale, som skal belyse industrien i 1970, giver desværre ikke oplysninger om industrien i de enkelte byer, men kun for hele kommuner. Der er derfor også nødvendigt at se på indbyggertallet i de fire købstadskommuner 1970: Horsens og Kolding kommune var lige store med ca. 52.000 indbyggere, Vejle havde ca. 50.000 indbyggere og Fredericia kommune ca. 44.000.

Hvis man ser på industriens fordeling i de fire kommuner, er Horsens nu den kommune med de fleste industriarbejdere, knap 8.900²⁰, hvilket udgjorde 17% af byens indbyggere. I Kolding kommune, hvor andelen var mindst, var lidt over 15% (8.086 personer) af indbyggerne ansat i industrien. Når man ser samlet på andelen af indbyggere beskæftiget indenfor industrien, er der dermed ikke den store forskel på købstæderne. Hvis man imidlertid ser bort fra byernes størrelse og kun kigger på, hvordan antallet af industriarbejdere i perioden 1935-1970 udviklede sig, bliver det tydeligt, at Vejle er den by, hvor udviklingstakten er gået langsomt: I Vejle voksede antallet af industriarbejdere med en faktor 2,7 i perioden (fra 3.001 til 8.060 personer ansat i industrien). De tilsvarende tal for de øvrige byer var 3,2 for Horsens (fra 2.758 til 8.862), 3,7 for Fredericia (fra 1.833 til 6.801) og 3,8 for Kolding (fra 2.118 til 8.086), som dermed var den by, hvor industrien udviklede sig stærkest i perioden.

Når man ser på fordelingen indenfor brancher, havde den nærings- og nydelsesmiddelindustri, som havde spillet så stor en rolle i Horsens i 1935, mistet en del af sin betydning for byen i 1970. Dog var der en drikkevareindustri af større målestok end i de øvrige byer. Jern- og metalindustrien var den vigtigste branchegruppe for Horsens i 1970. Indenfor denne gruppe var den elektromekaniske industri den mest beskæftigelsestunge branche med 1.029 ansatte, hvilket var mere end dobbelt så meget som nogen af de øvrige købstadskommuner. Den kemiske industri, og herunder særligt gummivareindustrien, var også betydningsfuld i Horsens. Stort set hele gummiindustrien i Vejle amt var samlet i Horsens med 359 ansatte i Horsens og 473 totalt i Vejle amt. Træindustrien og papir- og papirvareindustrien (emballage) er andre eksempler på industrier, der fyldte mere i Horsens, end de gjorde i de andre byer.

Tekstilindustrien i Vejle var også vigtig for byen i 1970, nu beskæftigede den dog kun 22% af byens industriarbejdere (1.795 personer), mod næsten halvdelen i 1935. Antallet af beskæftigede i tekstilindustrien havde næsten holdt sig konstant i absolutte tal i perioden 1935-1970. Derimod var antallet af beskæftigede i næringsmiddelindustrien vokset stærkt (antallet af ansatte var vokset fra 436 til 2.341 i perioden), så denne branchegren havde i 1970 overtaget tekstilindustriens rolle som den ledende branche i Vejle.

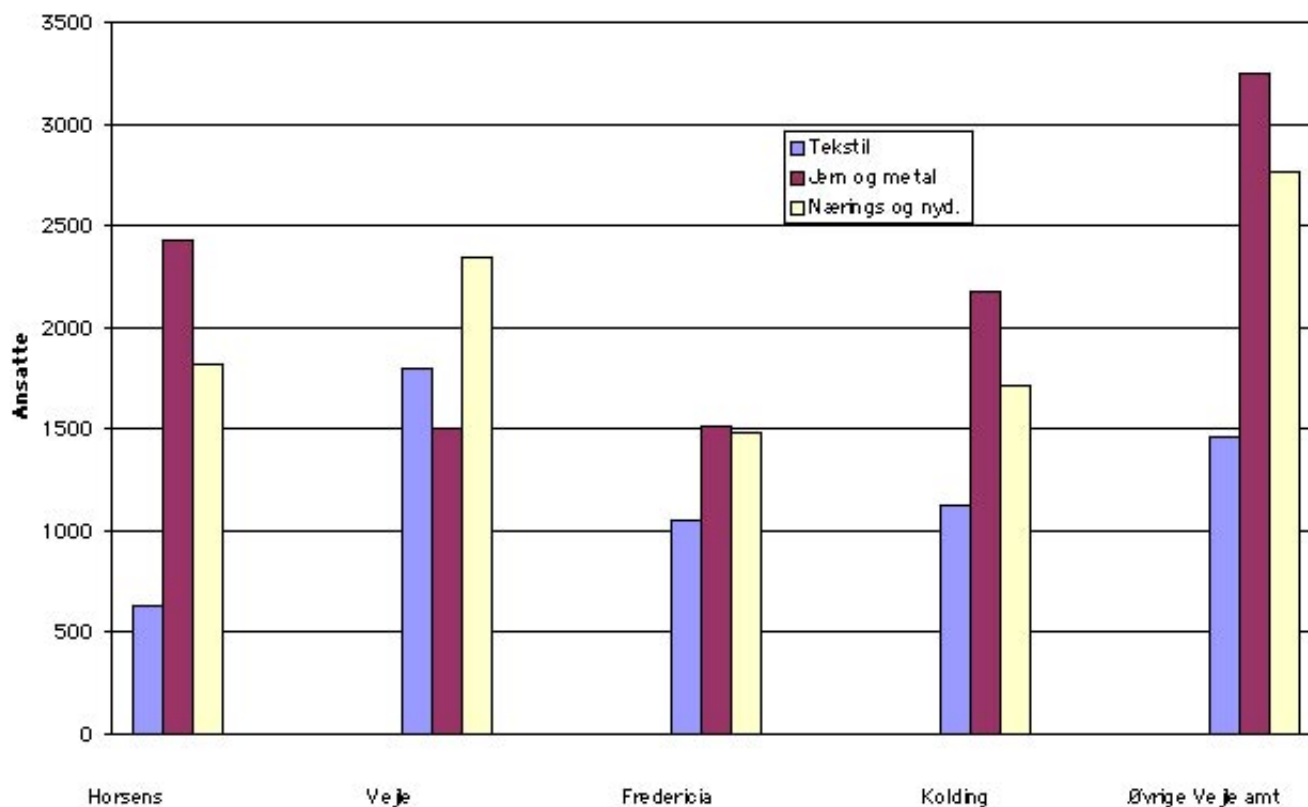
Fredericia var i 1970 karakteriseret ved en betydelig tobaksindustri (488 ansatte), mens Horsens nu var den næstvigtigste tobaksby. Når man studerer tallene fra Fredericia, springer den kemiske industri derudover i øjnene. Den kemiske industri i Fredericia kommune beskæftigede 834 personer i 1970, hvilket svarede til 12% af byens industrielt ansatte. Andelen af ansatte beskæftiget i den kemiske industri var dermed dobbelt så stor som i Horsens, som var den by, hvis kemiske industri spillede den næststørste rolle.

Kolding havde en sten-, ler- og glasindustri, som var større end de andre byer i amtet, men særligt tydeligt hæver antallet af ansatte på maskinfabriker og -værksteder sig over gennemsnittet. Indenfor denne branche var der i Kolding ansat 1359 personer, mod 903 i Horsens, som havde den næststørste maskinindustri.

Totalt fandtes der 44.700 mennesker i Vejle amt, som i 1970 fandt deres beskæftigelse indenfor industrien. 71% (31.809 personer) af disse industrielt ansatte arbejdede på virksomheder i en af de fire købstadskommuner. Landområdernes industri var altså kommet til at spille en større rolle, end den havde gjort ved tællingen i 1935. I modsætning til tidligere er det også karakteristisk for 1970, at industrien i landområderne nu er spredt ud på alle branchegrupper. Jern- og metalindustrien var landområdernes vigtigste branchegruppe, herefter kom nærings- og nydelsesmiddelindustrien, og på tredjepladsen kom træindustrien. Træindustrien var særlig for landområderne, men ellers lignede fordelingen mellem industrigrupperne byernes meget. Samlet kan det siges, at nærings- og nydelsesmiddelindustrien var den nye vækstindustri i Vejle amt i 1970. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien var forholdsvis jævnt fordelt udover amtets fire store byer, men var også kommet til at spille en stor rolle for landområderne²¹.

Når der foretages en sammenligning af det samlede Vejle amt i 1970 med hele Danmark på samme tid, træder følgende billede frem: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien og tekstilindustrien var, som de mest markante, vigtigere i Vejle amt, end i landet som helhed. Omvendt var særligt den elek-

Ansatte i de tre vigtigste industrigræne i 1970, fordelt på områder

tromekaniske industri og transportmiddelindustrien mindre synlige i det samlede industrilandskab i Vejle amt, end i landet som helhed. Andelen af indbyggere beskæftiget i industrien udgjorde lidt over 14% i Vejle Amt, mod 13% i landet som helhed.

Sammenfatning

De første ansatser til egentlige industrielle miljøer i Vejle amt tog form i Fredericia, Vejle Å-dal og Grejsdalen i løbet af 1700'tallet. De første fabrikker var næsten udelukkende koncentreret om tekstilproduktion, men der fandt også papirfremstilling sted, ligesom der også fandtes en kobbermølle i Haraldskær i Vejle Å-dal.

Fra omkring år 1800 begyndte industrien også at vise sig i amtets øvrige byer, særligt i Horsens. Mellem de to folketællinger i 1801 og 1834 overhalede Horsens Fredericia som amtets største by, et tegn på en driftig udvikling i Horsens. De første fabrikker i Horsens var tobaksfabrikker og fra 1830'erne også jernstøberier.

Ved industritællingen i 1872 havde Horsens udbygget sit forspring med hensyn til indbyggertal i forhold til amtets øvrige byer. Horsens var også den by, som havde langt det største antal industriarbejdere i 1872. Den horsensianske industri var for en overvejende del bundet op på byens store tekstilfabrik, Crome & Goldschmidt, hvor ca. halvdelen af

byens industrielt ansatte fandt beskæftigelse. Også når vi ser på amtet som helhed, var tekstilindustrien stadig den vigtigste branche i 1872, men andre brancher som jern- og metalindustrien og tobaksindustrien var også begyndt at gøre sig gældende.

Den udvikling, som gør Horsens til amtets største by i 1800'tallet, både når man måler på antallet af indbyggere og på antallet af industrielt ansatte, gik i stå efter år 1900. I hvert fald var væksten væsentligt kraftigere andre steder, især i Vejle, som i 1935 udgjorde amtets industrielle center. Tekstilindustrien var stadig amtets vigtigste branche, særligt p.g.a. bomuldsspinderierne i Vejle. Jern- og metalindustrien var amtets næstvigtigste branche, og den havde sin tyngde i Fredericia og Horsens. Den tredjevigtigste branche var nærings- og nydelsesmiddelindustrien, som havde sine vigtigste repræsentanter i Horsens og delvist i Kolding.

I dag er tekstilindustrien stort set væk, men stadig i 1970 spillede den en stor rolle, særligt for Vejle. Væksten i branchen var imidlertid allerede standset i 1970. Denne begyndende krise for tekstilindustrien giver sig også udslag i, at Vejle nu igen er blevet overhalet af Horsens som amtets vigtigste industriby målt på ansatte. Udviklingen i Horsens var altså ved at komme i gang igen, men ellers var det tydeligt, at særligt Kolding oplevede en driftig udvikling i perioden 1935-1970. Groft kan man altså stille det op sådan, at Fredericia oplevede det kraftige boom før 1800, Horsens i slutningen af 1800'tallet, Vejle i tiden op til 1935 og Kolding i perioden 1935-1970.

Da industrien gjorde sig fri af afhængigheden af vandkraften i midten af 1800'tallet, kom den industrielle vækst i de fire købstæder. Som nævnt var næsten 80 % af industriarbejderne i 1872 beskæftiget i en af de fire byer. De to eneste industrierhverv, som havde betydning i landområderne i slutningen af 1800'tallet, var teglværksindustrien og til dels tekstilindustrien. I 1935 var industrien i landområderne, ifølge mit skøn, endnu mindre betydningsfuld. Den industri, der trods alt fandtes på landet, var særligt centreret omkring nærings- og nydelsesmiddelindustrien, træindustrien (hvor hele byggesektoren i min gruppering hører under) og sten-, ler- og glasindustrien. Fra 1950'erne fik landområderne imidlertid igen stigende betydning for industrien i området. I 1970 udgjorde de industriansatte i landområderne 29 % af det samlede antal industriarbejdere²². Fordelingen mellem by og landområderne havde altså ikke forrykket sig voldsomt siden 1872, men tendensen mod landområdernes stigende betydning var alligevel tydelig, idet landområderne fik flere virksomheder af en hvis størrelse. På samme måde var landområderne også meget bredere repræsenteret i industrilandskabet i 1970, end de havde været i 1935 og særligt i 1872. Landområderne gjorde sig gældende indenfor alle industrigrupper i 1970. Særligt bemærkelsesværdigt er det, at jern- og metalindustrien havde fået dominerende betydning i landområderne, idet den ikke tidligere spillede en afgørende rolle udenfor byerne.

Konkluderende kan man sige, at den industrielle udvikling i Vejle amt, vel ikke så overraskende, det meste af vejen følger det mønster, som gør sig gældende for resten af Danmark. I den tidlige industrialiseringsfase var tekstilindustrien den største branche, senere fik jern- og metalindustrien stor betydning. Da jernbanenettet blev etableret, i Vejle amt i første omgang med den jyske længdebanes åbning i 1868, men for alvor med de mange lokalbaner fra slutningen af 1800'tallet, fik nærings- og nydelsesmiddelindustrien stor betydning og i slutningen af perioden lige så stor betydning som jern- og metalindustrien.

Litteraturliste

Generelt:

Ole Hyldtoft: Den teknologiske udvikling i Danmark. Artikel i Flemming Mikkelsen (red.): Produktion og arbejdskraft i Danmark gennem 200 år. 1990.

En god oversigtsartikel, som giver et fint overblik over den industrielle udvikling i Danmark.

Hans Chr. Johansen m.fl.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973. 6 bind. Odense 1988-2002. Standardværket om industrien i perioden 1870-

1970. Grundig litteraturliste.

N. Malmgren: Danmarks industrielle Etablisseringer i Billeder med Tekst. Kbh. 1888/89. En god kilde til viden om betydende virksomheder i slutningen af 1800'tallet.

Gert Hougaard Rasmussen m.fl.: Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1999.

J.P.Trap. "Danmark".

Værket er udkommet i fem udgaver, hvoraf den første kom i midten af 1800'tallet og den sidste i perioden efter 1972. Værket rummer en grundig beskrivelse af alle egne af Danmark, herunder selvfølgelig også den danske industri.

Statistik:

Folke- og boligtællingen 9. november 1970. Udgivet af Danmarks statistik 1977. Bind 3 "hele befolkningens erhvervsfordeling."

Industritællingen af 1935. På baggrund af tællingen blev der udarbejdet lister med oplysninger om alle virksomheder med mere end 5 ansatte. Jeg har i denne forbindelse anvendt listerne med oplysninger om Vejle amts 4 købstæder. Listerne findes på Nationalmuseet.

Statistisk Tabelværk litra A, nr. 21, udg. 1939. Tabel VIII A "Haandværk og Industri i de lokale Områder" og tabel IX "Byernes Haandværk og Industri.

Ric. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880.

Heri findes en vurdering af det statistiske materiale, som findes om den danske industri i perioden 1850-1880. Derudover findes talmaterialet samlet i overskuelige tabeller.

Horsens:

Jørgen Peder Clausager: Industrialiseringsprocessen i Horsens. En vurdering af kildematerialet og et forsøg på at konstatere og stedfæste et muligt industrielt gennembrud. Upubliceret specialeafhandling i to bind, Århus 1974.

Det grundigste der hidtil er skrevet om industrialiseringen af Horsens. Værket rummer en gennemgang og en kildemæssig vurdering af det statistiske materiale, der findes om den horsensianske industri, indtil 1920. Herudover findes der også en beskrivelse af alle de horsensianske virksomheder med 6 ansatte og derover i perioden 1832-1914. Slutteligt rummer værket en meget udførlig litteraturliste med henvisning til både trykt og upubliceret materiale.

Jacob B. Jensen: Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under

industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901. Århus 1974.

En gennemgang af arbejderklassens boligforhold i Horsens, og en undersøgelse af hvilken geografisk oprindelse arbejderklassen i Horsens havde.

Carl Th. Jørgensen: Blade af Horsens historie. Horsens 1942.

Bodil Møller Knudsen og Ole Schjørring: Fra grubehus til grillbar, Horsens i 1000 år. Horsens 1992. Det nyeste værk om Horsens, hvor også industrien får en systematisk behandling. Desværre levner den begrænsede plads kun mulighed for, at de største virksomheder bliver omtalt, og det desværre temmelig kortfattet.

Otto Norn: En købstads industrialisering. Da Horsens fik hestekræfter. Horsens 1973.

Vejle:

Henrik Becker-Christensen m.fl.: Vejles industri 1732-1996. Vejle historie bd. 3. Vejle 1996. En grundig og meget omfattende bog om Vejles industri.

Fredericia:

Jørgen Peder Clausager: Fredericias Industri 1820-1914. En gennemgang af Fredericias industri i perioden, hvor byen var den førende industriby i Vejle Amt. Artikel i tidsskriftet »Journalen«, nr. 3, 2003.

Jørgen Peder Clausager m.fl.: Fredericia 1650-1970 - drøm, dårskab og duelighed". Fredericias byhistorie udgivet i 2000.

Byhistorien behandler bl.a. byens industri, derudover findes der en litteraturliste over monografier, artikler m.m. på side 290-95.

Erik Husted: Industrien i Fredericia. Serie af avisartikler i Fredericia Dagblad i perioden 31. januar-4. juli 1981.

Bo Petersen: SID Industri. Mere end 100 års fagligt virke. 1999.

Lis Utoft: En undersøgelse af den industrielle udvikling i Fredericia fra 1855 til 1897 med særligt henblik på hvorvidt der har fundet et industrielt gennembrud sted. Specialeafhandling fra Odense Universitet, 1995.

Kolding:

Knud Moseholm, Aksel Nellemann, Knud Erik Redersen (red.): Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne 1970. Udgivet

af Vejle amts Historiske Samfund. 1978-82. (Bd. 1 indeholder et afsnit om Koldings erhvervsliv.)

Fortiden former fremtiden. Udgivet af Kolding Erhvervsråd 1991. Heri et kort rids af byens erhvervsliv gennem 1000 år.

Øvrige områder:

Peder Eg: Give Egnen - En beretning om et stykke Jylland og dets forvandling. 1984.

Niels Thygesen: Give Kommunes vej til 1995 - I anledning af Give Kommunes 25 års jubilæum.

Noter

- 1) For en yderligere diskussion af det statistiske materiale og de forbehold hvormed det skal anvendes henvises til Willerslev og "Industrialiseringsprocessen i Horsens".
- 2) Tallene findes i tabelform som bilag til rapporten.
- 3) Sammenstillingen er foretaget af Willerslev, hvor der kan findes en redegørelse for på hvilke præmisser sammenkøringen er foretaget. S. 50ff.
- 4) Det har længe været et diskussionsemne, hvornår det egentlige industrielle gennembrud fandt sted. Nogle har ment 1870'erne, andre har snarere stedfæstet det til 1890'erne. Se "industrialiseringsprocessen".
- 5) Så vidt muligt er sorteringen af amtets industrier i disse hovedgrupper gennemført efter samme retningslinier for alle tre tællinger. I bilagene hvor det statistiske materiale er samlet, kan man kontrollere hvilke industrier, der hører til hvor. Min hovedgruppe-inddeling er en forsimplet udgave af den inddeling, som blev brugt ved industritællingen i 1906. For en forklaring af denne inddeling, se Clausager bind 1 s. 34 og bilag 12 i bind 2.
- 6) Statistisk årbog 2004.
- 7) Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt.
- 8) Ole Hyldtoft s. 37.
- 9) Ole Hyldtoft s. 39.
- 10) Vejles industri s. 72f.
- 11) For yderligere om den tidlige industrialisering i Fredericia, se Fredericia 1650-1970 s. 73ff.
- 12) Willerslev s. 124ff. Dampmaskiner på brændevinsbrænderierne blev så populære, fordi man kunne udnytte restdampen til at opvarme mæsken uden at den brændte på, sådan som det ellers let kunne ske når man varmede på karene direkte med ild.
- 13) Vejles industri s. 84.
- 14) Indbyggertallet i Horsens overhalede Fredericias allerede i perioden mellem 1801 og 1834. I løbet af disse 33 år voksede indbyggertallet i Fredericia med 20%, mens indbyggertallet i Horsens blev fordoblet.
- 15) Her skal man være opmærksom på, at tallet dækker et område som ikke helt svarer til det nuværende Vejle amt. Tallet skønnes dog at ligge ret tæt på det reelle, da de vigtigste industriområder er omfattet.
- 16) Der ses her bort fra at grænsedragningen blev ændret i 1920. Det spiller kun en mindre rolle for det samlede befolkningstal.
- 17) Tekstilindustrien i Horsens var helt overvejende bundet op på virksomheden Crome & Goldschmidt, som lukkede i 1929.
- 18) Dette tal omfatter også cykelafdelingen på Hede Nielsen, da virksomheden kun oplyser at radio- og cykelafdelingen tilsammen beskæftiger 140 medarbejdere.
- 19) Statistisk årbog 1973, tabel 7 "Befolkningen i hovedstaden og øvrige byer med 500 indbyggere og derover 9. november 1970".
- 20) Her skal man bemærke, at det benyttede talmateriale for 1970 medtager alle fremstillingsvirksomheder og dermed også en del håndværksvirksomheder. For en redegørelse for de nærmere kriterier, henvises til Folke- og bolig-tællingen af 9. november 1970.
- 21) Som eksempler på virksomheder i denne kategori kunne nævnes Hatting bageri, Palsgård industrierne ved Juelsminde og Dan Cake ved Give.
- 22) Man skal her igen være opmærksom på, at amtsgrænsen blev flyttet i 1970. Man skal derfor passe på med at sammenligne industriens fordeling mellem land/by for håndfast med tallene for de tidligere perioder.

Bruttoliste

Miljøer i Horsens Kommune

Horsens Andels Svineslagteri

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

26/7-2004

**Industrimiljøets navn
(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)**

Horsens Andels Svineslagteri (Danish Crown)

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Andreas Steenbergs Plads 4, Horsens

Opførelsestidspunkt

De ældste dele er fra 1887

Funktionsperiode(r)

1887-2004

Industrimiljøets primære funktion

Slagtning af svin

Industrimiljøets historie i korte træk

Andelsvineslagteriet blev taget i brug i 1887, som det første andelsslagteri i Danmark. Baggrunden for slagteriets opførelse var dels nye transportmuligheder der muliggjorde transport af de levende svin fra Horsens's opland til slagtning og dels landbrugets stigende animalske produktion med eksport for øje. At slagteriet blev organiseret som andels-selskab skal ses i sammenhæng med tidens politiske spændinger mellem Højre og Venstre. Bønderne ønskede ikke, at Højremændene skulle profitere af deres produktion, og de dannede derfor et selskab, hvor de selv kom til at stå som ejere.

I udgangspunktet var slagteriet udelukkende et svineslagteri og det havde fra starten en slagtekapacitet på ca. 20.000 svin om året. I 1889 indrettes også en pølsefabrik, så slagteriet selv var i stand til at forædle en del af det kød som blev til overs når der blev fremstillet bacon.

I 1890'erne blev slagtekapaciteten udvidet og man gik ind på også at slagte kreaturer. Kreaturerne kom dog aldrig til at spille en afgørende rolle for slagteriet.

Slagteriet er af mange omgange siden blevet udvidet og nyindrettet efter nye tiders slagteprincipper. Medarbejderstaben udgjorde på begyndelsestidspunktet 16 mand. Ved at tælle medarbejderne på

et fotografi fra 1912 når man frem til antallet af medarbejdere på dette tidspunkt var nået op på 67 ansatte. I 1935 oplyser industritællingen at virksomheden beskæftigede 121 personer. I 1960'erne var tallet oppe på ca. 500. Når det nye slagteri ved Egebjerg bliver taget i brug indenfor den nærmeste fremtid forventer Danish Crown at medarbejderstaben vil bestå af omkring 1300 personer.

Antallet af slagtninger er forøget endnu mere drastisk, end antallet af beskæftigede. I de første år blev der slagtet ca. 20.000 svin. I 1920'erne var man oppe på omkring 100.000 svin om året og i 1960'erne blev der slagtet ca. 300.000 svin årligt. I dag slagter man ca. 1,4 mill svin om året i Horsens. På den nye slagteri ved Egebjerg forventer Danish Crown at slagte næsten 4 mill svin om året.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Bygningerne på slagterigrunden i dag stammer fra mange forskellige epoker. Slagteriet er et udpræget eksempel på en virksomhed, hvis bygningsmasse har formeret sig ved knopskydning. I Horsens kommunes Byggesagsafdeling findes 11 kasser med byggesager fra slagteriet. Det findes mindst en ansøgning om byggetilladelse for hvert af årene 1914 og op i 1990'erne.

Udvidelserne startede kort tid efter fabrikkens indvielse. I 1889 blev der opført en pølsefabrik i et selvstændigt hus på grunden op mod Bastian. I 1899 blev der indlagt kølemaskiner i stedet for køling med is, som man hidtil havde benyttet. Denne omlægning gjorde det nødvendigt med temmeligt omfattende ombygninger. I 1907/8 overgik slagteriet fra tørsaltning til karsaltning, noget der også medførte store ombygninger. I samme ombygning udvides slagteriet kapacitet til 100.000 svin årligt, en kapacitet der dog først blev udnyttet i 1920'erne. Udvidelsen fandt sted bl.a. med en ny bygning bygget på facaden ud mod den nuværende Emil Møllersgade og en mellembygning skudt ind mellem den oprindelige slagtehal om pølsefabrikken. I 1930/31 blev der igen foretaget udvidelser for at forøge slagtekapaciteten. I 1934 var det destruktionsanstaltens tur og i 1935 blev der opført et nyt kreaturslagteri. Senere er tilkommet en konserverfabrik, hvor de slagtede dyr kunne videreføres og konserveres.

Omkring 1950 tog ombygningerne igen fart. I en periode indtil slutningen af 1960'erne fortsatte udvidelserne med uformindsket styrke. I denne periode blev der opført kølehus, nyt kreaturslagteri, ny 3 etages kontorbygning ud mod Andreas Steenbergs Plads, og i slutningen af 1960'erne ny stor svinefold som blev forbundet med en ny slagtegang og tarmrenseri.

I 1970'erne foregik udvidelserne i mindre omfang, for igen at tage et opsving i midten af 1980'erne

hvor der blev indrettet ny vaskeplads til lastbiler, velfærdslokaler til medarbejderne og en ny indlæsningsbygning til svinene. Forandringerne i 1980'erne var kulminationen på overgangen fra transport af både de levende svin og færdigvarerne på jernbane, til at det i stedet kom til at foregå med lastbiler. I forbindelse med ombygningerne i 1980'erne blev de sidste jernbanespor fjernet fra arealerne.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Andelsselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Andels svineslagteriet i Horsens var Danmarks første andels svineslagteri. Set ud fra den synsvinkel har slagteriet spillet en stor rolle, idet det kom til at tjene som eksempel til efterfølgelse andre steder i landet.

Næring- og nydelsesindustrien spiller en stor rolle for Horsens's økonomi og beskæftigelse, men det er først indenfor de seneste år med den store centralisering der har fundet sted indenfor slagterierhvervet, at slagteriet i Horsens er blevet større end slagterier i andre tilsvarende byer. F.eks var andels svineslagterierne i både Kolding og Vejle i 1935 større målt på ansatte, end det i Horsens.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Hvis man vurderer bevaringstilstanden ud fra, hvad der findes bevaret af det oprindelige slagteri fra 1887 får man et negativt resultat. Derimod er slagterigrunden et godt eksempel på en virksomhed, som ikke er gået i stå i sin ekspansion men som har fortsat med at vokse på den oprindelige placering. De fleste andre ekspansive virksomheder etableret på samme tid som slagteriet har fået ny adresse mindst en gang i løbet af de forgange 100 år.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Industrimuseet har enkelte fotos fra slagteriet.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Industrimuseet har i sin interview-række med arbejdere i Horsens, gennemført i 1980'erne, 11 interviews med slagteriarbejdere fra denne virksomhed.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Slagterikomplekset rummer en god mulighed for at anskueliggøre udviklingen inden for slagterierhvervet. Komplekset er også illustrativt som et godt eksempel på knopskydningsprincippet, hvor udviklingen sker lidt ad gangen og man bygger nyt, hvor der tilfældigvis er plads.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Der findes et fint byggesagsmateriale i Horsens kommunes arkiver, i hvert fald for tiden tilbage til 1914.

Danish Crown har selv bevaret en del arkivmateriale.

Sekundær litteratur m.v.

»Horsens Andels-Svineslagteri 1887-1962« Jubilæumsskrift.

»Horsens Andels-Svineslagteri 1887-1912« Jubilæumsskrift.

I festskriftet »Danske slagterier 1874-1987« har Jacob Jensen skrevet fyldigt om svineslagteriet i Horsens.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

I forbindelse med udflytningen af slagteriet fra de nuværende bygninger i indeværende år, bør der foretages en dokumentation.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Det må formodes, at kun en begrænset del af det inventar der findes i bygningen idag, kan finde anvendelse i det nye slagteri. På den baggrund er det måske muligt at lade en lille del af slagteriet stå intakt, så man også i fremtiden kan få et indtryk af hvordan man slagtede grise i Horsens midtby, i de bygninger som blev opført som landets første andelssvineslagteri.

Schur International A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

31/7-2004

Industrimiljøets navn

(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Schur International A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

J.W. Schurs Vej, Horsens

Opførelsestidspunkt

1965

Funktionsperiode(r)

1846- (nuværende bygninger 1965-)

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af emballage og maskiner til emballering

Industrimiljøets historie i korte træk

Virksomheden blev grundlagt som stentrykkeri i 1846 af Johan Wilhelm Schur på det, der i dag hedder Torvet 22. I den første tid var det særligt etiketter til vinflasker samt nodeark, der blev trykt.

I 1882 overgik virksomheden til anden generation og flyttede i de kommende år adresse ad flere omgange for at ende på Sønderbrogade 4. På dette tidspunkt omfattede virksomheden udover stentrykkeriet også bogtrykkeri og æskefremstilling.

I 1906 døde Fritz Theodor Schur, og tredje generation blev inddraget i forretningen. I 1915 flyttede fabrikken til en nybygget fabrik i baggården til Søndergade 32. Her udvides ad flere omgange. Virksomheden var stadig i 1930'erne af beskeden størrelse. I følge industritællingen i 1935 beskæftigede Schur 12 mand i emballagesektionen og 37 i trykkeriet.

Udvidelserne kom fra slutningen af 1940'erne og i 1950'erne, hvor fjerde generation af Schur familien sad ved roret. Væksten blev bl.a skabt, fordi Schur overtog flere beslægtede virksomheder i slutningen af 1950'erne.

Væksten blev kraftigere i 1960'erne, og virksomheden byggede i 1965 en helt ny fabrik i udkanten af Horsens på 14.000 kvm.

Væksten kom i 1950'erne og særligt i 1960'erne især på emballagesiden. Udviklingen indenfor detailhandlen fra midten af 1950'erne førte til stigende behov for emballage. I de nye selvbetje-

ningssupermarkeder kunne man ikke længere købe varer i løs vægt, nu skulle alt være pakket ind. Det var denne udvikling, som skabte den nødvendige baggrund for Schurs ekspansion.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

I denne sammenhæng er det kun komplekset på J. W. Schurs Vej, som er interessant.

Bygningen er meget typisk for de nye fabrikskomplekser, som blev opført i 1960'erne. Bygningen er opført af beton ved hjælp af præfremstillede elementer. Byggeriet er i ét plan og med fladt tag. Bygningens udformning er selvfølgelig bestemt i sammenhæng med den teknologi, som blev brugt i Schurs produktion. Her gik udviklingen mod større og større trykkerimaskiner, som krævede stor lofthøjde, et solidt fundament og store spænd mellem bygningens bærende søjler. På samme måde gjorde gaffeltrucks og pallereoler det muligt at udnytte lagerfaciliteter med stor loftshøjde.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Virksomheden Schur blev først for alvor betydningsfuld for Horsens i 1960'erne. I midten af 1950'erne beskæftigede firmaet stadig kun 50 personer i Horsens. Antallet af medarbejdere steg herefter stærkt, således at den samlede Schur koncern i slutningen af 1960'erne beskæftigede ca. 500 medarbejdere.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

God

Eventuelle løse genstande(inventar, skilte etc.)

På Industrimuseet findes en del genstande fra virksomheden, især genstande der kan fortælle om virksomhedens tid som stentrykkeri.

På virksomheden findes der intet arkivmateriale, som dækker tiden før 1940.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Blandt Industrimuseets interviews fra 1980'erne findes der også 5 interviews med relation til Schur.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Schurs byggeri på J.W. Schurs Vej er et godt eksempel på det industribyggeri, som vokser frem i nye industrikvarterer i 1960'erne. På den måde kan Schurs fabrik tjene som eksempel på en udvikling, som også fik flere andre af Horsens vigtigste virksomheder til at flytte til nybyggeri i nye industrikvarterer. Der findes talrige eksempler på virksomheder, som foretager en sådan flytning i 1960'erne. Gode eksempler kunne være Kirks telefonfabrikker, Hede Niensens fjernsynsfabrik og Raackmanns emballage fabrik.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen

Sekundær litteratur m.v.

Carl Th. Jørgensen: »Slægten Schur hilser Horsens«

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Vores viden om industrivirksomhederne i Horsens efter 1960 er for mange af virksomhedernes vedkommende ufuldkommen, således også Schur. Der kunne foretages et sammenlignende studie af de horsensianske virksomheder, som flytter til nyt fabriksbyggeri i 1960'erne. Hvad er det for fordele, man anser nybyggeri for at have? hvad er det for overvejelser, man gjorde sig om virksomhedens nye placering? hvad er det for idealer, der bliver styrende for indretningen af de nye bygninger?

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Virksomheden er stadig i drift.

Petersen og Sørensens Tobaksfabrik

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

8/9-2004

Industrimiljøets navn

(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Petersen og Sørensens Tobaksfabrik

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Smedegade 47, Horsens

Opførelsestidspunkt

1865

Funktionsperiode(r)

1865-1974 (1985)

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af tobaksvarer, først og fremmest cigarer og skråtabak.

Industrimiljøets historie i korte træk

Christopher Petersen og Peter Sørensen startede i 1865 en beskeden produktion af tobaksvarer i Smedegade i Horsens. I første omgang produceredes kun de varer, man kunne sælge i fabrikkens eget udsalg på samme adresse. Fra starten producerede man både skrå, shagtabak og cigarer, det samme sortiment som fabrikkens produktion baseredes på næsten til virksomhedens lukning.

Allerede i 1867 indviede man også en filial i Århus, som blev bestyret af Peter Sørensen. Efter yderligere et par år delte man virksomheden således, at Sørensen fik virksomheden i Århus, og Petersen overtog virksomheden i Horsens.

Virksomheden holdt fra starten til i ældre bygninger, som ikke var egnet til tobaksproduktion. Først med udvidelsen i 1877 og for alvor med udvidelsen i 1887 blev der opført bygninger, som var bygget til formålet. Ved den første udvidelse i 1877 blev der adgang til dampkraft, som brugtes til at trække spinderokken, hvor skråen blev spundet, og skæremaskinerne hvor shagtabakken og skråen blev skåret. I 1887 beskæftigede fabrikken 40 voksne og 60 børn.

I 1800'tallet var skråtabakken fabrikkens vigtigste artikel. Horsens-skrå fortsatte med at være en vigtig artikel, til produktionen blev indstillet i 1974, men i 1900'tallet blev shagtabakken og cigarerne de vigtigste produkter.

Produktionen af skrå og cigarer blev indstillet i 1974, mens shagtabaksproduktionen fortsatte til midten af 1980'erne.

Virksomheden blev ramt af en voldsom brand i 1937, som lagde shagtabak- og cigarafdelingerne i ruiner. Produktionen blev kort efter genoptaget i lejede bygninger, indtil en nyopført fabrik i 1939 kunne tages i brug i Smedegade.

Petersen og Sørensen fortsatte med at ekspandere helt op til midten af 1960'erne, men herefter gik det nedad bakke indtil 1974, hvor størstedelen af produktionen blev indstillet, og fortsat stagnation førte til at virksomheden også måtte lukke shagtabaksafdelingen i 1985.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Petersen og Sørensen startede deres virksomhed i lejede bygninger i Smedegade 47 i 1865. På adressen havde de både produktion og butik i det et-etages forhus og i et tilhørende baghus. I 1877 købte firmaet bygningen og lod forhuset nedrive til fordel for en ny bygning i to etager med butik i stueplanet. I 1887 blev der i gårdrummet opført en ny tre-etages produktionsbygning, tegnet af arkitekt Estrup. Administrationen holdt stadig til i forhuset, hvor der også var butik. I 1897 blev der igen udvidet med endnu en tre-etages bygning. Denne bygning forbandt forhuset med bygningen fra 1887. I 1909 opførtes der en produktionsbygning med shedtag. I denne bygning blev fremstillingen af skråtabak placeret.

I 1937 hærgedes tobaksfabrikken af en brand. Branden lagde produktionsbygningerne fra 1887 og 1897 i ruiner, mens forhuset fra 1877 og skråtabaksfabrikken blev skånet. Efter branden opførte fabrikken, ved arkitekt Viggo Norn, en tre-etages vinkelbygning i beton og med skalmur i tegl. Bygningen er på 5000 etagemeter. Samlet udgør fabrikkens areal herefter 7500 etagemeter. Fabrikken ekspanderede yderligere i 1965 ved et leje en del af de bygninger, hvor Møller & Jochumsen indtil da havde holdt til. Bygningerne er placeret mellem det oprindelige Petersen og Sørensen kompleks og Allégade.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Firmaet var oprindeligt et kompagniskab mellem Christopher Petersen og Peter Sørensen. I 1870 udtrådte Peter Sørensen af virksomheden i Horsens, og Petersen familien ejede herefter virksomheden selv. I 1957 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Efter lukningen af Crome & Goldschmidt ved udgangen af 1929 blev Petersen og Sørensen's Tobaksfabrik Horsens's største virksomhed. Ved industritællingen i 1935 havde virksomheden 377 medarbejdere, hvilket var mere end dobbelt så mange som byens næststørste fabrik. I midten af 1950'erne var der 600 mennesker ansat på fabrikken, og kort inden virksomheden begyndte at lukke ned for produktionen i 1970'erne, var der stadig 375 ansat. I 1960'erne blev virksomheden dog overhalet af Hede Nielsen som byens største arbejdsgiver. Virksomheden var særlig vigtig for byens kvinder, som i hele perioden udgjorde den største andel af de beskæftigede.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Tobaksfabrikken, inklusiv det tidligere Møller & Jochumsen, er i dag indrettet til kulturhus og huser bl.a. kommunens folkebibliotek.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

På Industrimuseet findes en del genstande fra Petersen og Sørensen. Herunder forskellige eksempler på tobaksprodukter, værktøjer til fremstilling af tobak (skråtobakspresse, skanser, forme mv). Dele af disse genstande indgår i en permanent udstilling. Arkivet efter virksomheden findes på Erhvervsarkivet.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

På Industrimuseet findes en interview-samling. 34 af de interviewede personer har på et tidspunkt været ansat på Petersen & Sørensen's tobaksfabrik.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Komplekset, bestående af den tidligere tobaksfabrik og Møller & Jochumsen's jernstøberi og maskinfabrik, giver et fint indtryk af et industrimiljø, som det så ud i 1900'tallet.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Grethe Andersen og Kirsten Skov Jensen: »Leone, Valborg og de andre... - træk af tobaksarbejderkvinders dagligdag i mellemkrigstidens Horsens«. Upubliceret speciale fra Historisk Institut, Århus Universitet, 1985.

Sekundær litteratur m.v.

Niels Gustav Bardenfleth: »Fra tobaksspinder til maskinoperatør« Kbh. 1997. Heri et afsnit om Petersen og Sørensen.

M.P. Clemmensen: »Optegnelser om tobaksfabrikation. Tobaksavl og tobaksarbejdere i Horsens. Årbøger udgivet af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1952, bd. 45, s. 122-142.

M.P. Clemmensen: Lidt Horsens - Tobak. 34 s. Horsens 1939.

Damearbejde i Horsens i 1930'erne. 147 s. Horsens u. år.

Carl Th. Jørgensen: »Blade af Horsens historie«. Horsens 1942. Heri side 153-155.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

En af de bindingsværksbygninger, som tjente til lagre for Petersen og Sørensen, er fredet. Det drejer sig om et mindre et-etages baghus, som blev opført 1817.

Af de bygninger, som Petersen og Sørensen selv opførte, er ingen omfattet af fredning og ej heller vurderet som havende høj bevaringsværdi.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Tobaksfabrikkens bygninger er tilsyneladende sikret for eftertiden. På samme måde er tobaksfabrikkens arkivmateriale bevaret for eftertiden. Der er derfor ikke en hastesag at få fabrikken yderligere beskrevet.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Komplekset har siden 1997 været indrettet som kulturfabrik efter forbillede fra Brandts Klædefabrik i Odense.

Møller & Jochumsen

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

11/8-2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Møller & Jochumsen

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Allégade 10, Horsens

Opførelsestidspunkt

1857

Funktionsperiode(r)

1857-

Industrimiljøets primære funktion

Jernstøberi og maskinfabrik

Industrimiljøets historie i korte træk

Mekaniker Søren Jochumsen gik i 1857 i kompagniskab med købmand Johan P. Møller om at danne firmaet Møller & Jochumsen A/S, som jernstøberi. Fra starten af 1860'erne udvidede man virkefeltet, så virksomheden også kom til at fungere som maskinfabrik. Fabrikken havde en vidtforgrenet produktion, lige fra kakkelovne over gravkors og komfurer til dampmaskiner. DSB blev også hurtigt en vigtig aftager af virksomhedens produkter i form af broer, tanke, drejeskiver mv. Møller & Jochumsen udviklede sig hurtigt og opgives til at have 100 ansatte i 1872. Antallet af medarbejdere har herefter holdt sig nogenlunde konstant op til i dag, hvor virksomheden, nu under navnet M&J Industries A/S, beskæftiger 120 medarbejdere.

I størstedelen af den periode, som her interesserer os, tiden op til 1970, var motorproduktionen Møller & Jochumsens hovedproduktion. I perioden 1858-1915 var det dampmaskiner, som man fremstillede. Fra 1903 overtog fremstillingen af forbrændingsmotorer efterhånden. I 1930'erne var Møller & Jochumsen, sammen med Frichs i Århus, B&W i København og Bukh i Kalundborg, de største leverandører af dieselmotoranlæg til de landelekticitetsværker, som der blev opført mange af på denne tid. På samme måde havde Møller & Jochumsen en stor produktion af marinedieselmotorer. I dag fremstiller virksomheden ikke længere motorer. I stedet har man specialiseret sig i affaldsnedbrydning, store anlæg som ved hjælp af kraftige

knive knuser affaldet, og dermed gør det lettere at brænde eller genbruge.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Møller & Jochumsens anlæg set fra Allégade fremstår i dag som et færdigstøbt anlæg, med næsten herregårds karakter. Hovedbygningen, som har facaden mod Allégade, rummer to etager og udnyttet tagetage. Bygningen er opført i blank mur med røde sten og tegltag. Bygningen afsluttes i hver sin ende af sidefløje, som har gavlen mod Allégade. Hovedbygningen husede Møller & Jochumsens administration og butik med salg af virksomhedens varer. Produktionshallerne udgår som to længer fra denne bygning parallelt med Farvergade. Produktionsbygningerne var for størstedelen åbne haller med sider af murværk, jernvinduer og tagpaptag med ovenlys. Møller & Jochumsen begyndte at bebygge grunden i 1857 ved virksomhedens start, men der findes ikke meget af de helt oprindelige bygninger tilbage. Såvidt det kan ses på gamle fotos var gavlhusene, som afslutter hovedbygningen i hver sin ende, med i første byggefase, tegnet af arkitekt H. F. H. Estrup, ellers er alt det nuværende opført senere. Hovedbygningen fik det udseende, den har i dag, efter den blev genopført efter en brand i 1918, mens det meste af produktionsbygningerne stammer fra tiden mellem 1870'erne og 1930. Bygningerne langs Farvergade, fjernest fra Allégade, som husede en del af virksomhedens maskinproduktion, er dog først opført i 1944, efter en sabotageaktion. Produktionsbygningerne op mod Petersen & Sørensens Tobaksfabrik, bl.a. bygningen som blev genopført efter sabotagen i 1944, blev lejet ud til tobaksfabrikken, da Møller & Jochumsen fraflyttede komplekset successivt 1957-1965.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Sammen med Kramper & Jørgensen og Stallknechts Fabrikker gav Møller & Jochumsen Horsens ry for at være en by med en driftig metalindustri

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

De bygninger, som i dag findes bevaret på grunden, er i god stand. Bygningerne har dog undergået en gennemgribende renovering, for at de kunne anvendes i den nye sammenhæng, de nu indgår i. Bygningens anvendelse som »kulturfabrik« har selvfølgelig medført en vis sløring af deres historie som jernstøberi og maskinfabrik. Udefra får man dog stadig indtryk af anlæggets oprindelige karakter.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Industrimuseet har et bredt udvalg af produkter fremstillet på Møller & Jochumsen, spændende fra dampmaskine over flere udgaver af dieselmotorer, til komfurer og kakkelovne. På Horsens Byarkiv findes et stort arkiv efter virksomheden. Derudover opbevarer virksomheden også selv et stort arkivalsk materiale.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

I den samling af interviews, som blev udarbejdet af Industrimuseet i 1980'erne, er der 13, som omhandler ansatte ved Møller & Jochumsen.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Møller & Jochumsens bygninger danner sammen med Petersen & Sørensens Tobaksfabrik et fint afrundet miljø, hvor man kan få et godt indtryk af fabriksbyggeri, som det blev udført i begyndelsen af 1900'tallet.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen

Sekundær litteratur m.v.

Møller & Jochumsen A.S. Maskinfabrik, Horsens 1857-1932 af A. Ranløv.

Horsensvirksomheden Møller & Jochumsen A/S af Rasmus Kreth. I Erhvervshistorisk årbog 2003.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

De oprindelige bygninger på Allégade er vurderet som havende høj bevaringsværdi.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Industrimuseet håber at kunne præsentere en grundig jubilæumsbog om Møller & Jochumsen i anledning af firmaets 150-års jubilæum i 2007.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Miljøet er sikret i kraft af anvendelsen som kulturfabrik.

Horsens Ny Malteri,

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

1/6-2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Horsens Ny Malteri, tidligere Horsens Malteri

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Houmannsgade 8, 8700 Horsens

Opførelsestidspunkt

1898

Funktionsperiode(r)

1899-1998

Industrimiljøets primære funktion

Forarbejdning af byg til malt beregnet til ølbrygning

Industrimiljøets historie i korte træk

“Horsens Baiersk- og Hvidtøl-Bryggeri”, der er grundlagt i 1859, blev i 1898 sammensluttet med bryggeriet Ceres i Århus til Østjydske Bryggerier A/S. Fusionen tilførte Horsensbryggeriet ny kapital, og samme år påbegyndte bryggeriet opførelsen af et nyt malteri på toften ved Houmannsgade. Bryggeriet varede kun ét år, og Horsens Malteri begyndte sin virksomhed den 5. marts 1899.

Malteriet var et gulvmalteri og havde en kapacitet på ca. 2.200 tons malt om året. Men malteriets produktionsevne blev aldrig udnyttet fuldt ud. Det skete kun under 1. og 2. Verdenskrig, hvor malteriet havde til opgave at tørre korn for staten.

Efter 2. Verdenskrig steg behovet efter malt på verdensmarkedet. Horsens Malteri blev ombygget til et moderne kassemalteri, og det genåbnede i 1948 som Horsens Ny Malteri A/S med en årlig kapacitet på 10.000 tons malt.

Det gik godt for malteriet, som efterhånden fik en førende position på det internationale maltmarked. Nye ombygninger i 1963 og 1970 forøgede malteriets kapacitet til 30.000 tons.

Ceres-koncernen anvendte selv knap 30% af malten, mens resten blev eksporteret til så fjerne destinationer som Portugal, Sydafrika, Hong Kong og Brasilien.

Mod slutningen af halvfemserne var eventyret ovre. Malteriet lukkede med udgangen af 1997, og bygningerne stod tomme hen, indtil de i december 2002

brændte efter ildspåsættelse.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Tegningerne til malteriet kom fra Chemnitz i Tyskland, mens selve byggearbejdet lededes af arkitekt Estrup, Horsens. Med hhv. 6 og 7 etager, inkl. kælder og et gulvareal på 1.687 m², rummede bygningen 10.000 m², hvilket gjorde den til en af Danmarks største fabriksbygninger. Bygningens udformning var styret af behovet for store gulvflader, hvor byggen kunne ligge til spiring.

I 1947 blev malteriet grundlæggende ombygget. Ombygningen indebar udskiftning af hele bygningens indmad. Den oprindelige trækonstruktion lavet af pitchpine blev erstattet af jernbeton. Det udskiftede træ var kostbart, og salget heraf gav et pæn sum til ombygningen. Ombygningen betød, at man gik væk fra at vende det spirende byg med håndkraft.

I 1963 blev der på bygningens østlige gavl opført et nyt siloanlæg. Siloen blev opført ved hjælp af beton støbt med glideforskalling. På toppen af siloen blev der indrettet repræsentationslokaler med udsigt over Horsens. Indtil branden i 2002 stod hovedbygningen for det meste vedkommende som efter ombygningen i 1940'erne. Ombygningen i 1963 og igen i 1970 skete udenfor den oprindelige bygning. Ombygningen i 1970 bestod af opførelse af en ny kølle omkranset af billige bølgeblikplader.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Malteriet skal ses sammen med bryggeriet på den anden side af Houmannsgade, tilsammen har de udgjort en væsentlig brik i byens nærings- og nydelsesindustri, som beskæftigede 33% af byens industriarbejdere i 1935. Derudover har malteribygningen med sin imponerende størrelse tjent som et vigtigt led i industribyen Horsens selvforståelse.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Bygningerne er meget mærkede efter den brand, som fandt sted i 2002. Branden har raseret stort

set alt fra hovedindgangen og vestpå. Ydermurene står endnu, men tag og etageadskillelser er væk. Fra hovedindgangen og østpå er bygningen i bedre stand, heriblandt betonsiloen som stammer fra ombygningen i 1963. Tilbygningerne i 1970 er af ringe arkitektonisk kvalitet og vil evt. kunne fjernes.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Malteriets arkiv findes på Erhvervsarkivet. Der findes et tegningsarkiv over bygninger og produktionsanlæg på Industrimuseet. Industrimuseet har også forskellige andre genstande fra virksomheden.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Blandt Industrimuseets interviews indsamlet i 1980'erne findes der også en lille håndfuld med medarbejdere ved malteriet og bryggeriet.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Den store malteribygning midt i et arbejderkvarter er et godt eksempel på datidens tætte sammenhæng mellem industrien og boligerne. Selvom bygningen, som nævnt, er bygget om flere gange, er det stadig nemt at forestille sig den oprindelige bygning fra 1898.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Industrimuseet har udført en nødtørftig fotodokumentation af virksomheden d. 13/5-2004.

Sekundær litteratur m.v.

»Horsens Malt i 75 år«, af Axel Olsen (særtryk af Brygmesteren 1974:2).

»Horsens Bryghus' Historie gennem 75 Aar«, af C.P.N. Nørgaard.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Den oprindelige malteribygning fra 1898 er udpeget som værende af høj bevaringsværdi i Horsens kommuneatlas. Udpegningen er imidlertid foretaget inden den store brand.

Horsens Kommune ser gerne, at bygningen bliver bevaret. Dette er dog betinget af, at der findes en privat investor, som vil bekoste ombygningen.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der burde indsamles interviews med Malteriets tidligere ansatte, nu mens de fleste stadig lever.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Det er ønskeligt, at bygningsmassen fra 1898 og fra ombygningen i 1940'erne bliver bevaret. Bryggeriet overfor er et godt eksempel på genanvendelse af en industribygning. Det ville være glædeligt, hvis noget tilsvarende kunne overgå Malteriet.

Hede Nielsens A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

21/7-2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Hede Nielsens A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Godsbanegade, Horsens

Opførelsestidspunkt

1948

Funktionsperiode(r)

1948-

Industrimiljøets primære funktion

Produktion af cykler, radioer og fjernsyn.

Industrimiljøets historie i korte træk

Niels Hede Nielsen startede i 1906 Horsens Cykel-lager, med salg af cykler og reservedele engros. Efter få år begyndte han selv en fabrikation af cykler. Senere kom også fremstilling af svejsegasser og jernrør til. I 1928 begyndte hans søn en produktion af radioapparater under navnet »Herofon« i et hjørne af fabrikken.

I 1931 købte Hede Nielsen Crome & Goldschmidts fabrikker på Fabrikvej i Horsens. Her blev fremstillingen af cykler og radioer samlet, mens ilt- og gasproduktionen fandt sted på andre adresser. I 1934 åbnede Hede Nielsen Skandinavisk Rørfabrik. Hede Nielsens fabrikker i Horsens, inklusiv datterselskaber, beskæftigede 236 personer ved industritællingen i 1935. Hede Nielsen var dermed, efter Petersen & Sørensens tobaksfabrik, byens største arbejdsgiver. Størstedelen af medarbejderstaben var beskæftiget indenfor radio og cykelfremstillingen, herunder en cykelsadelfabrik.

I 1946 brændte store dele af det gamle Crome og Goldschmidt kompleks, og radio- og cykelproduktionen blev videreført i midlertidige lokaliteter, omkring den nedbrændte fabrik. Hede Nielsen opførte herefter samme sted en ny fabrik til radio- og cykelfremstilling.

Da fjernsynet blev introduceret i Danmark i begyndelsen af 1950'erne kom Hede Nielsen i 1955 med på denne udvikling. I 1957 ændrede Hede Nielsen varenavnet på fabrikens radioer og fjernsyn fra Herofon til »Arena«. Hede Nielsens virksomheder

nåede et klimaks i 1960'erne, hvor Arena var Danmarks største radio/tv fabrik, og cykelproduktionen dækkede 25% af markedet i Danmark. På dette tidspunkt havde Hede Nielsens virksomheder 1800 medarbejdere på landsplan, de fleste i Horsens. I 1966 byggede Hede Nielsen en helt ny radio/tv fabrik på Fuglevangsvej i Horsens. Fabrikken brændte imidlertid i 1970, og Hede Nielsen genopførte herefter fabrikken i samarbejde med den engelske Rank-koncern. Rettighederne til at producere de radio og tv modeller, Hede Nielsen havde udviklet, blev solgt til et selskab med navnet »Rank Arena«. Dette selskab lukkede i 1975, og produktionen i Horsens blev videreført af et selskab under navnet »3F«, Folke Fjernsyns Fabrikken, indtil dette firma gik konkurs i 1979.

I 1974 blev også jernrørsproduktionen indstillet og i 1979 cykelproduktionen. Herefter koncentrerede virksomheden sig om gasarter. I 1990 fusionerede Hede Nielsen med det franske Air Liquide, og i dag er Hede Nielsen familien helt ude af firmaet.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Den nye fabriksbygning, som blev færdig i 1948, var et moderne byggeri i funktionalistisk stil, tegnet af arkitekt Preisler. Bygningen er en 3 etages bygning med høj kælder, opført i jernbeton med store glaspartier og fladt tag. Fabrikens karakteristiske trappetårn spiller fint sammen med »Bastians« skorsten på den anden side af Emil Møllers Gade. Den store ekspansion, som primært fjernsynsproduktionen førte med sig, gjorde det nødvendigt at bygge til i 1958. Dette blev gjort ved at tilføje størstedelen af bygningen en ekstra etage.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Hede Nielsens virksomheder var Horsens næststørste arbejdsplads i 1930'erne og den største i 1960'erne. Derfor har den selvfølgelig haft stor betydning for byens udvikling. Hede Nielsens fabrikker, sammen med Kirks telefonfabrik, gav Horsens ry som elektronikby.

I 1950'erne og 1960'erne var fjernsynet højteknologi, og Arena var med helt fremme i den udvikling, også da farvefjernsynet blev udviklet i slutningen af 1960'erne. Selv efter, at fjernsynsproduktionen er

indstillet, er betydningen målelig, idet den nutidige horsensianske elektronikindustri for en stor dels vedkommende er grundlagt af tidligere medarbejdere ved Arena.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Bygningen på Godsbanegade er udefra at se i fin stand. Bygningen står, som den kom til at se ud efter tilbygningen i 1958.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Størstedelen af Hede Niensens arkiv brændte i 1946, men der findes andre kilder til virksomhedens historie:

På Horsens Byarkiv findes der en samling scrapbøger med avisomtale af Hede Niensens aktiviteter, ligesom de indeholder fotos fra virksomheden.

Desforuden findes der på Byarkivet, i Hjalmar Jørgensens arkiv, et righoldigt fotografisk materiale fra Hede Niensens virksomheder i 1950'erne og 1960'erne.

På Industrimuseet findes der arkivalisk materiale, som kan belyse virksomhedshistorien bag »3F«, som overtog Hede Niensens produktion af radioer og fjernsyn.

På Industrimuseet findes der en stor samling Arena fjernsyn, Herofon radioer og Wittler-cykler. Derudover reklamemateriale fra Hede Niensens virksomheder.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

35 af de personer, som Industrimuseet interviewede i 1980'erne om deres liv i Horsens, fortæller om deres arbejdsliv hos Hede Nielsen.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Bygningen fra 1948 er et fint eksempel på kvalitetsindustribyggeri efter, at man går over til at bygge i jernbeton med fladt tag. Sammen med de øvrige industribygninger i området kan man faktisk få et godt indtryk af forskellige tiders byggeskik: Bastian overfor bygget i tegl i 1874, Hede Niensens jernrørsfabrik bygget som billigt byggeri i 1930'erne, svineslagteriet, hvis ældste dele er fra slutningen af 1800'tallet men ellers er et eksempel på byggeri, som ad utallige omgange er knopskudt og således rummer elementer fra mange forskellige tider.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen

Sekundær litteratur m.v.

»Historien om Hede Nielsen«, af Tommy Rasmussen, Horsens 1996

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Bygningen er ikke omfattet af fredning og er samtidig for ny til at være beskrevet i kommuneatlasset for Horsens.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Industrimuseet har planer om at skrive 3F's historie. Men der burde også foretages en række interviews med tidligere medarbejdere ved Hede Nielsen, som kunne supplere de interviews, som Industrimuseet i 1980'erne foretog med tidligere medarbejdere. Horsens er fuld af tidligere medarbejdere, som gerne vil fortælle om deres tid på Hede Nielsen, disse historier bør samles ind og sikres for eftertiden.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Bygningen er så markant og er sammen med »Bastian«, svineslagteriet, godsbanegården, rørfabrikken (også tidligere ejet af Hede Nielsen) og resterne af Crome og Goldschmidt med til at fortælle om tiden, da Horsens industri var centreret i vestbyen. Det er derfor vigtigt, at fabriksanlægget bliver bevaret, gerne med en helt anden anvendelse. I modsætning til meget andet fabriksbyggeri er byggeriet af god kvalitet og meget velbevaret.

Crome & Goldschmidt

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

3/8-2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Crome & Goldschmidt

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Fabrikvej, Horsens

Opførelsestidspunkt

1865

Funktionsperiode(r)

1865-1929

Industrimiljøets primære funktion

Vævning af uld- og bomuldsklæde, konfektion og trikotage

Industrimiljøets historie i korte træk

Crome & Goldschmidt blev dannet i 1860. Baggrunden var udnyttelse af arbejdskraften blandt fangerne på Horsens Statsfængsel. Statsfængslet blev indviet i 1853, og de indsatte var fra starten beskæftiget med vævning under statens ledelse. I 1860 lavede staten en aftale med det private firma Crome & Goldschmidt om, at firmaet skulle forpagte arbejdskraften af staten. I midten af 1860'erne blev der opført en fabrik på Fabrikvej til at huse en produktion med frie arbejdere.

Crome & Goldschmidt udviklede sig hurtigt til at blive Horsens største arbejdsplads og havde i 1871 250 fanger, 200 fabriksarbejdere og 250 hjemmearbejdere i beskæftigelse. I begyndelsen af 1880'erne beskæftigede virksomheden knap 700 arbejdere i Horsens, dertil kom fangerne. Arbejdstallet fortsatte med at vokse, og omkring 1900 var der 850 frie arbejdere i Horsens plus de fleste af de 450 fanger på statsfængslet. Efter år 1900 begyndte antallet af medarbejdere at falde lidt, men der var stadig næsten 600 frie arbejdere på fabrikken i Horsens, da virksomheden blev lukket ved årsskiftet 1929/30. I tiden omkring 1. Verdenskrig ophører forbindelsen mellem Crome & Goldschmidt og Statsfængslet, og virksomheden drives herefter udelukkende med frie arbejdere.

Produktionen på Crome & Goldschmidt var fordelt på mange varegrupper lige fra vævning af uld- og bomuldsklæde i mange forskellige kvaliteter, over

syning af konfektion og fremstilling af trikotagevarer. Generelt var det sådan, at de grove kvaliteter blev fremstillet af fangerne på fængslet, og de finere stoffer blev fremstillet af de frie arbejdere på Fabrikvej.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Den første fabriksbygning for frie arbejdere blev opført på arealet mellem Fabrikvej og den nuværende Emil Møllers Gade. Det var anlæggelsen af den jyske længdebane, som kom til at definere virksomhedens placering. Indtil flytningen af stationen i Horsens i 1929 løb sporene, hvor nu Emil Møllers Gade befinder sig.

Allerede mens fabrikken stadig var virksom, blev denne første bygning nedrevet efter en brand i 1892. Herefter blev der på stedet opført en ny større produktionsbygning i tre etager med små vinduer og lav rejsning.

I 1880 købte Crome og Goldschmidt en stor grund på den anden side af Fabrikvej. Her blev der opført en række nye bygninger, indtil virksomheden var fuldt udbygget i midten af 1890'erne. På det nye areal blev der bl.a. opført administrationsbygninger, maskinhus og en stor spinderihal med shedtag. Det maskinhus, som i dag er bevaret, er opført i 1915 med Viggo Norn som arkitekt.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Oprindeligt ejet i kompagniskab mellem August Crome og Moritz Goldschmidt. Fra 1872 aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Afgørende betydning for byens udvikling i slutningen af 1800'tallet og begyndelsen af 1900'tallet. Som det også gælder på landsplan var tekstilindustrien den vigtigste branche for den tidlige industrielle udvikling i Horsens. Virksomheden var byens største fra starten af 1870'erne, og indtil den lukkede i 1929.

Ligeså stor positiv indflydelse virksomheden havde øvet på byen i opgangsårene, ligeså stor negativ indvirkning fik virksomhedens lukning, som endda kom på et meget uheldigt tidspunkt, hvor krisen også pressede byens øvrige industri.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

I dag findes kun bygningerne umiddelbart nord for Fabrikvej bevaret. Bygningerne mellem Fabrikvej og Emil Møllers Gade brændte i 1946 efter Hede Nielsens overtagelse. De store haller med shedtag, som husede væveriet findes heller ikke bevaret. Groft anslået findes således 30% af de oprindelige bygninger stadigvæk. De bevarede bygninger husede dengang virksomhedens dampkedelanlæg, dampmaskiner, trikotage fabrikation og firmaets administration. I dag er bygningerne indrettet til boliger, og bygningen, som husede kedelanlæg og dampmaskiner, er indrettet til plejeboliger for ældre.

Det, der i dag tydeligst vidner om bygningernes forhistorie, er et stort maleri på maskinsalens endevæg. Maleriet forestiller Orion, en billedliggørelse af stjernebilledet med samme navn, som fungerede som Crome og Goldschmidts varemærke fra 1890'erne. Maleriet er udført som en fresko, og det blev konserveret af Vejle Amts Konserveringsværksted i forbindelse med husets istandsættelse i 2003. Rummet fungerer i dag som gildesal for beboerne i plejeboligerne.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

På Horsens Museum findes der bl.a. en væv brugt på Crome og Goldschmidts afdeling på Horsens Statsfængsel. Herudover er det meget begrænset, hvad der er bevaret efter virksomheden. Dog findes på Erhvervsarkivet 3 bind og 1 pakke »Crome & Goldschmidts Fabrikker. Tekstilfabrik, Horsens 1844-1961«. På samme måde kan Tarifforeningens arkiv på Erhvervsarkivet give et overblik over virksomheden.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Crome & Goldschmidt omtales kun sporadisk i 4 af de interviews, som Industrimuseet samlede ind i 1980'erne.

I Nationalmuseets samling af arbejdererindringer samlet ind i 1950'erne omtales Crome & Goldschmidt også. De arbejdererindringer, som vedrører Horsens, findes udgivet i deres helhed ved Annette Hoff, Horsens Museum.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

På baggrund af, at de fleste af virksomhedens bygninger ikke længere findes, og at dem, der er tilbage, er stærkt ombyggede, er det i dag svært at få et klart billede af virksomheden. Dertil kommer, at vores viden om virksomheden desværre er ret begrænset.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen

Sekundær litteratur m.v.

»Crome og Goldschmidts Fabrikker - Aktieselskab Horsens og Ribe«. Skriftet er udateret, men er formentlig fra omkring år 1900.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Det haster ikke med en yderligere beskrivelse af Crome & Goldschmidt. Det må formodes, at de ting, som i dag findes efterladt fra virksomheden, også vil være tilgængelige om ti år. Dette ændrer dog ikke ved, at der på et tidspunkt burde skrives mere udførligt om det, der i over 50 år var byens største virksomhed.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

De tilbageværende bygninger er for en stor dels vedkommende allerede indrettet til boliger. Sidste år blev bygningen som oprindeligt indeholdt kedelanlæg og dampmaskiner indrettet til velfærdslokale for ældre borgere.

Trævarefabrikken "Bastian".

1. Stamdata

Indberettende institution

Industrimuseet

Dato for indberetning

19/7-2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Trævarefabrikken "Bastian".
(Kirks telefonfabrikker)

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Emil Møllers Gade, 8700 Horsens

Opførelsestidspunkt

1874

Funktionsperiode(r)

1874-1895 (1895-1965)

Industrimiljøets primære funktion

At forarbejde træstammer til halvfabrikata i form af jernbanesveller, planker, skafter til haveredskaber, træskobunde mv. (Telefonfremstilling 1895-1965).

Industrimiljøets historie i korte træk

Grev Friis til Frijsenborg og Boller opførte fabrikken i 1874/75 med det formål for øje at oparbejde træ fra grevskabets skove til halvfabrikata, som kunne videreforarbejdes af andre virksomheder. Fabrikken rummede fra starten en dampmaskine, som trak diverse maskiner til træbearbejdelse: Båndsav, rundsav, rundstokkemaskine, høvlemaskiner o.s.v. Produktionsbygningerne var oplyst af petroleumslamper, og der fandtes ingen opvarmning. Råmaterialerne og færdigvarerne kom til og fra fabrikken via et jernbanespor, som havde direkte forbindelse med hovedbanen. Derudover var der også mulighed for at flåde tømmer ad en kanal direkte ind på virksomhedens område. Kanalen havde forbindelse med Bygholm å, som igen havde forbindelse med havnebassinet. Virksomheden beskæftigede fra starten 30-40 mand og nåede op på ca. 120 i begyndelsen af 1890'erne, inden den af uvisse årsager blev solgt til Emil Møller. Trævarefabrikken var atypisk for den tids horsensvirksomheder ved, at den solgte en stor del af sin produktion til udlandet. Som nævnt er der usikkerhed om hvad, der fik grevskabet til at sælge fabrikken, men det er dog et faktum, at grev Friis døde i 1896. Måske har hans søn i den forbindelse ønsket at indskrænke grevskabets forretningsområder. Efter Emil Møllers overtagelse blev bygningerne

indrettet til elektromekanisk fabrik, med særlig henblik på fremstilling af telefoner og telefoncentraler. Virksomheden fik navnet Emil Møllers Elektromekaniske Fabrik. Ret hurtigt opnåede Emil Møller eneret på at levere telefoner til abonnenterne under Jysk Telefon, og virksomheden blev en god forretning.

I 1917 trak Emil Møller sig ud af den daglige ledelse og lod virksomheden overgå til et aktieselskab, som også rummede en virksomhed i Århus. Disse virksomheder fik nu navnet Emil Møllers Telefonfabrikker A/S. Ved industritællingen i 1935 havde virksomheden i Horsens 160 ansatte.

I 1937 skiftede virksomheden igen navn, denne gang til Kristian Kirks Telefonfabrikker A/S. Telefonfabrikationen fortsatte i bygningerne indtil 1960'erne, hvor Kirk byggede nyt på Ane Stauningsvej i Horsens.

I 1972 solgte Kirk Bastian-komplekset, og det var en overgang udlejet til forskelligt småhåndværk og opmagasinering. De sidste år har det stået tomt.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Den i Horsens kendte arkitekt og ingeniør, J.C. Clausen, tegnede bygningerne og virkede som konsulent i forbindelse med fabrikkens indretning. Byggeriet var domineret af maskinhuset, kedelrummet og den karakteristiske skorsten, alt opført i grundmur. Clausen lod sig inspirere af en lignende skorsten på vandværket i Potsdam, et byggeri han sikkert var blevet bekendt med gennem tidsskriftet »Allgemeinen Bauzeitung«.

Produktionslokalerne var opført i bindingsværk og lå i forlængelse af maskinhuset således, at dampmaskinens kraft kunne fordeles til produktionsmaskinerne så enkelt som muligt. Det er helt tydeligt i arkitekturen, at dampmaskinen har fået hæderspladsen. Fabrikken blev ikke ændret i de 20 år, den fungerede som trævarefabrik.

De bygningerne blev solgt til Emil Møller i midten af 1890'erne blev det starten på en række forandringer således, at bygningerne kom til at passe til den nye brug. Der kan spores ombygninger via brandtaksationer i 1902, 1911, 1916 og 1936. De sidste tre var tegnet af Viggo Norn, som havde overtaget Clausens tegnestue i Horsens. Ombygningen af 1936 var den mest omfattende. Efter denne ombygning var alt det oprindelige bindingsværksbyggeri, på nær det gamle råvarelager, erstattet af bygninger i grundmur. Den oprindelige bindingsværks-produktionsbygning var kun i én etage. Her blev der i stedet opført en 3 etages bygning i funktionalistisk stil.

Skorsten, kedel/ maskinhus, bestyrerbolig og funktionærbolig står imidlertid udvendigt stadig som ved opførelsen.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Virksomheden var oprindeligt enkeltmandsejet. Først af Grev Friis, senere af Emil Møller. I 1917 overgik virksomheden til et aktieselskab, under navnet Emil Møllers Telefonfabrikker A/S.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Bastian var ved sin anlæggelse et atypisk industrielt anlæg i Horsens. Dels i kraft af sin arkitektur, som man allerede i datiden kunne se var af en særlig kvalitet, og dels i kraft af ejerskabet. De øvrige industrier anlagt før 1890 var alle, på nær Crome og Goldschmidt, udsprunget af lokale initiativer og så at sige vokset ud af lokale håndværksevirkomheder. Derudover gik en stor del af virksomhedens produktion til udlandet, hvad heller ikke var typisk for den tids industrier i Horsens.

Trævarefabrikken fik en ikke ubetydelig indflydelse på erhvervslivet i Horsens i slutningen af 1800'tallet og var en af byens store virksomheder, men betydningen blev kortvarig. Større betydning for udviklingen over et længere perspektiv fik telefonfabrikken, som kom til at betyde grundlæggelse af den elektromekaniske industri, som kom til at spille en stor rolle for byen.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Selvom anlægget har været fredet de sidste 20 år, er der sket en væsentlig forværring af bygningernes tilstand. Bl.a. er den eneste af de oprindelige bindingsværkslænger, som overlevede de mange ombygninger i telefonfabrikkens tid, blevet nedrevet efter en brand. Anlægget må dog stadig karakteriseres som et velbevaret eksempel på en klassisk industrivirksomhed, hvis arkitektur er styret af dampmaskinens mulighed for at trække virksomhedens maskineri via aksler og remme. I maskinhuset er bevaret en dampmaskine fra 1926, ligesom kedlen er intakt.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Arkivmateriale til Bastians historie som trævarefabrik findes i Godsarkivet på Landsarkivet for Nørrejylland. Bastians senere historie som telefon-

fabrik kan dokumenteres i Kirks arkiv på Horsens Byarkiv.

Clausens oprindelige tegninger til fabrikken findes ikke bevaret. Derimod findes der i kommunens byggesagsarkiv tegninger fra ombygningerne i telefonfabrikkens tid.

På Industrimuseet findes der et spredt billedmateriale fra virksomheden og en del eksempler på produkter fremstillet på virksomheden, efter den overgik til elektromekanisk produktion. Særligt findes der et godt billedmateriale fra 1950'erne, som viser de forskellige arbejdsprocesser i telefonfremstillingen.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Ingen der kan belyse trævarefabrikkens historie, men 18 interviews indsamlet i 1980'erne af Industrimuseet, som kan illustrere dagligdagen på telefonfabrikken.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Industrimiljøet har et stort formidlingspotentiale. Bygningernes udformning giver et godt indtryk af hvilke idealer, der gjorde sig gældende for kvalitetsindustribyggeri i 1870'erne. Dengang var man stolt af en stor rygende skorsten. På samme måde er det også tydeligt hvilke produktionsmæssige forhold, der har været med til at bestemme bygningernes udformning, kraftoverførslen fra dampmaskinen og godt lysindfald p.g.a. de ringe muligheder for kunstig belysning.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Det udførligste, der indtil nu er skrevet om Bastian, er det forslag til genanvendelse af bygningerne, som blev udarbejdet af Erik Brandt Dam og Jan Bo Jensen »Bastian - genanvendelse af et industrianlæg i Horsens« i forbindelse med et projekt på Arkitektuskolen i Århus 1985.

Til belysning af telefonfabrikkens historie har Finn H. Lauridsen skrevet et upubliceret manuskript »Af en telefonfabriks saga. Emil Møllers elektromekaniske fabrik senere Kristian Kirks telefonfabrikker i Horsens«. 56 s.

Sekundær litteratur m.v.

Intet om trævarefabrikken.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Bygningerne har været fredet siden midten af 1980'erne, som et af de få industrielle anlæg i Danmark.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Industrimuseet har iværksat et undersøgelsesarbejde, som skal føre til en klarlæggelse af trævarefabrikkens historie. Vi forventer, at resultaterne af undersøgelsen kan fremlægges i artikelform i slutningen af 2005.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Der er i indeværende år udarbejdet en ny lokalplan for området. Den rummer mulighed for, at bygningerne kan blive omdannet til boliger og lettere erhverv. Den nye anvendelse af bygningerne bliver mulig, fordi svineslagteriet på nabogrunden ultimo 2004 flytter til en ny lokalisering.

Det er i forbindelse med anlæggets ombygning vigtigt at sikre, at bygningernes fortællerværdi, som et eksempel på markant industribyggeri, ikke bliver ødelagt.

Miljøer i Vejle Kommune

C M Hess Jernstøberier A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

8. 10. 04

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

C M Hess Jernstøberier A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Tidligere: Grønnegade og Vedelsgade (nuværende Bypark i Vejle)

Opførelsestidspunkt

1876

Funktionsperiode(r)

1876 - 1975

Industrimiljøets primære funktion

Produktion af støbejern: Primært: kakkelovne og komfurer, men også badekar, vinduer etc.

Industrimiljøets historie i korte træk

C M Hess Jernstøberier begyndte i 1876 i Grønnegade med produktion af kakkelovne, komfurer og bygningsgods. 1898 udvidet med ny fabrik i Flegborg/Vedelsgade. C. M. Hess' Jernstøberi var allerede omkring århundredskiftet en dominerende virksomhed i byen og beskæftigede ca. 300 arbejdere. Store nybyggerier 1912-1914, omlægning til elektrisk drift og udvidelse med emaljeverk.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Første fabrik i Grønnegade i 1876, hvor også butikken befandt sig. I 1898 udvidet med ny fabrik i Flegborg/Vedelsgade. Denne fabrik blev udvidet flere gange med især store nybyggerier i 1912 - 1914. Hele virksomheden lukkede i 1975, men år forinden var fabrik og butik/kontor nedlagt i Grønnegade. Fabriksbygningerne på Flegborg nedrevet i 1991, mens direktørvillaen fra 1906 stadig står. Hovedbygningen i Grønnegade står stadig, er privatboliger, mens fabriksbygningerne er revet ned.

Tegningsmateriale over fabriksbygningerne ligger i arkivet over C M Hess Fabrikker, der befinder sig på Erhvervsarkivet i Århus.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

C M Hess Fabrikker har haft stor betydning for Vejles industrielle historie, og var i en årrække en af de største arbejdspladser i byen. Fabrikkenes produktion kendes over hele landet, og der eksporteredes til bl.a. England.

C M Hess var en af de første støbejernsproducenter der ansatte kunstnere til at designe kakkelovne og komfurer.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Fabriksanlægget eksisterer ikke længere. Det blev revet ned i marts 1991. Direktørvillaen fra 1906 eksisterer stadig

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Diverse genstande fra C.M. Hess fabrikker, hvoraf kan nævnes:

Glasrude med motiv af jernstøberiarbejder - opsat i anledning af fabrikkens 75 års jubilæum

Mindeplade i bronze m. relief af Fabrikant C.M. Hess

Vinduer, fra ældste fabriksbygning i Grønnegade - 3 dele.

Årstal, (støbejern) 1898. Årstallet har siddet øverst på gavlen af ældste fabriksbygning og under det runde vindue.

Lamper, fra C.M. Hess-værkstedshal

Skilt, »Luk Døren« skiltet er nedtaget fra CM Hess Gipsudkast til dekoration på HESS-ovne

Reklameskilt i støbejern: Vejle Støbegods

C.M.Hess Fabrikker

Samt en større samling af ovne og komfurer fra deres produktion.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

I forbindelse med projekt »Arbejdslivets historie« blev der foretaget en række interviews af tidligere ansatte. Det skete i perioden 1987 - 1991.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Formidlingspotentialer i byens rum består konkret af direktørboligen og byparkens åbne rum, hvor fabriksbygningerne har ligget. Endvidere kan den første fabrik stadig erkendes i gadebilledet i Grønnegade. Det primære formidlingspotentialer vil være i udstilling.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

CM Hess arkiver ligger stort set samlet på Erhvervsarkivet i Århus

Mindre arkiv på Vejle Byhistoriske Arkiv

Billedsamling på Vejle Byhistorisk Arkiv.

Sekundær litteratur m.v.

Vejle Historie bind 2 og 3.

Kakkelovn og stil, Edward, C J Wolf, 1951

Jubilæumsskrifter,

Personalhistoriske bøger

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

C M Hess villa er vurderet til 2 i Kommuneatlas.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der er behov for yderligere arkivalske undersøgelser.

D Friis Bagepulver

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

10. oktober 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

D Friis Bagepulver

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Vestergade 17A

Opførelsestidspunkt

1912

Funktionsperiode(r)

1912 - 1962

Industrimiljøets primære funktion

Produktion af bagepulver, cremepulver, essenser og krydderier.

Industrimiljøets historie i korte træk

Provisor ved Løveapoteket Axel Ditlev Friis oprettede egen virksomhed i 1889-90, da han havde erfaret at hans eksperimenter med bagepulver, essenser og fremstilling af forskellige krydderier kunne sælges. I 1917 døde D. Friis, hvorefter enken videreførte firmaet. I 1920 omdannedes virksomheden til et aktieselskab, hvor sønnen Aksel Friis og prokurist Niels Nielsen var direktører. I 1927 omtales virksomheden som den største i landet inden for teknisk-kemiske artikler til næringsmiddelbranchen. I 1926 var der beskæftiget ca. 26 personer hos D Friis. Virksomheden når at markere sig som potentiel storvirksomhed inden krigens udbrud. Den udvikling fortsætter efter krigen, da virksomheden formår at være innovativ. I 1962 indgik D. Friis et samarbejde med V. Tørsleff & Co., og det betød kort efter stop for produktion og virksomhed i Vejle.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Bygningen bestående af forhus og sidebygning fra 1912 ligger stadig, Vestergade 17A, hvor opgangen til direktørens lejlighed står næsten original, bl.a. med en blyndfattet rude, der viser Vejle med rygende skorstene, samt D Friis bomærke.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

D Friis bagepulver har været en af de virksomheder i Vejle, der stort set fra starten af har haft national betydning. Der er tale om en virksomhed, der altid har formået at være innovativ og på forkant med udviklingen. I forhold til antallet af ansatte, har der været tale om en mindre virksomhed

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Forbygning og sidebygninger står stadig intakt. Stueetagen til gaden har fået isat store butiksvinduer og fremstår derved meget skæmmet. Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Under byvandring er D Friis bygning altid et fast stop. Bygningerne er let genkendelige og stort set alle kender D Friis bagepulver. En blyndfattet rude, der sidder i opgangen til den tidligere direktørbolig (nu lægekonsultation) præsenterer Vejle med rygende skorstene, og giver derved anledning til meget illustrativt at forklare byens industrielle potentiale. Det var noget man var stolt af.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Arkiv A6112, 1874-1967, 11 læg

Sekundær litteratur m.v.

Vejles Historie bind 2 og 3.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Har fået bevaringsværdi 7 i Kommuneatlas

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der er behov for yderligere undersøgelser og registreringer.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Der bør være opmærksomhed omkring bygningen, så den ikke forandres alt for meget. En tilbageførsel af stueetagen vil være ønskeligt.

Dandy

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

10. oktober 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Dandy (oprindeligt Vejle Caramel- og Tabletfabrik, fra 1927 Dansk Tyggegummifabrik, fra 1950'erne kaldet Dandy og siden 2003 Gumlink)

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Nørregade 16, Strandgade 27 og Enghavevej 2 og Flegmade 2 og Dandyvej

Funktionsperiode(r)

1915 -

Industrimiljøets primære funktion

Produktion af tyggegummi

Industrimiljøets historie i korte træk

Grundlagt 1915 af Holger Sørensen under navnet Vejle Caramel- og Tabletfabrik. Firmaet var de første år en almindelig sukkervarefabrik, der fremstillede fløde- og lakridskarameller m.m. Produktionen begyndte i en kælder for kort efter at flytte til lejede lokaler i Håndværkergården, en bindingsværksgård mellem Nørregade 16 og Dæmningen. 1923 flyttede en del af produktionen til Strandgade 27. Her startede fremstillingen af tyggegummi i 1930. Fabrikken flyttede i begyndelsen af 1950'erne til nybyggede bygninger på Enghavevej 2, og i 1958 tilligemed ind i en nybygget fabrik på Flegmade 2. I 1972 flyttede Dandy hele produktionen til et nyt industrikvarter ved Horsensvej, hvor det stadig har til huse på Dandyvej. 1956 lanceredes det nye produkt Stimorol og i 1959 sukkerfrit tyggegummi. 1978 overtog Dandy det svenske firma Fertin Laboratories i Malmø, der udviklede og solgte medicinsk tyggegummi. Dandy blev i 1990'erne Vejles største industrivirksomhed. Har i 2003 skiftet navn til Gumlink, og producerer nu produkter for andre firmaer.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Bygningerne i Nørregade er nedrevet i slutningen af 1970'erne. Strandgade 27 ejes i dag reklamebureauet Aakjær. Bygningen på Enghavevej huser bl.a. Vejle Byhistoriske Arkiv og Ingeniørfirmaet Strunge og Hartvigsen. Fabriksbygningen på Flegmade er i meget ringe stand, og står til nedrivning

i 2005. Fabrikken på Dandyvej eksisterer i bedste velgående.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Dandy har spillet og spiller stadig en meget stor rolle i regionens og dansk industrihistorie. Dandy navnet er verdenskendt, og vi skal nu alle vænne os til at kalde dem for Gumlink.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Strandgade 27 fremstår i pæn og nogenlunde original stand, men med en uortodoks farve på facaden, i en aubergine/lilla tone. Enghavevej er et karakteristisk 1950'er byggeri, der står intakt, men med ændret funktion. Huser i dag byhistorisk arkiv og ingeniørfirmaet Hundsbæk og Henriksen. Flegmade 2 blev købet af kommunen i 1975 - med henblik på nedrivning. Det sker nu, da bygningen er i meget dårlig stand. Bygget i 1958 til produktion af tyggegummi. Har tydelige funkistoner.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Dandy har eget museum (Inspiratoriet) hvor der findes en del genstande fra virksomhedens produktion. Både maskiner, skilte og naturligvis produkter fra produktionen. Desuden findes en større samling, der ikke er udstillet.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Dandys mange adresser er klassisk for industrimiljøerne. I takt med udvikling og ekspansion har virksomheder udvidet og flyttet til andre bygninger, hvis de da ikke bygger nyt. Denne pointe kunne anskueliggøres ved en Dandyvandring fra lokalitet til lokalitet.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Arkivalier er på et tidspunkt brændt. Det der stadig findes befinder sig hos virksomheden.

Sekundær litteratur m.v.

Vejles Historie bind 2, 3 og 4.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Strandgade 27 er ved en fejl ikke blevet registreret i forbindelse med udarbejdelsen af Kommuneatlas.

Enghavevej 2 er fra 1950'erne og ikke omfattet af Kommuneatlas

Flegmade 2 er fra 1958 og ikke omfattet af Kommuneatlas, men nævnt i teksten som en karakteristisk bygning. Står til nedrivning.

Dandyvej er et moderne industrianlæg, der fungerer fuldt ud. Siden 1972 er det blevet udbygget adskillige gange.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der er behov for at foretage yderligere arkivalske undersøgelser, samt bygningsregistreringer.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

De danske bomuldsspinderier A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

10. oktober 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

De danske bomuldsspinderier A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Havnegade og Vardevej/Spinderigade

Opførelsestidspunkt

Havnegade: 1892

Vardevej: 1896

Funktionsperiode(r)

Havnegade 1892 - 2000

Vardevej 1906 - 1993

Industrimiljøets primære funktion

Bomuldsspinderi

Industrimiljøets historie i korte træk

1892 som Vejle Bomuldsspinderi, landets første. I 1901 dannedes A/S Vejle Bomuldsspinderier ved en fusion mellem Vejle Bomuldsspinderi, Vejle Bomuldsvarefabrikker og Mogensens Spinderi i Odense. 1906 ændredes navnet til De Danske Bomuldsspinderier A/S. Spindriet i Odense blev nedlagt 1907 og erstattet med moderne spinderi i Valby. Faldende produktion i 1950'erne og 1960'erne. Efter flere ejerskifter blev DDB i 1978 solgt til Jan Bonde Nielsen og fusioneret med B. Muus & Co. og Grenå Dampvæveri til Gredana. Efter Bonde Niensens konkurs i 1980 overlevede DDB som en division under den københavnske tekstilkoncern B. W. Wernerfelt Handels-aktieselskab. Spindriet på Vardevej lukkede helt i 1993, og spindriet i Havnegade lukkede i 2000, og blev derved også Danmarks sidste.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Havnegade: Bygget i 1892. Siden udvidet og ombygget utallige gange, så den originale bygning ikke længere kan erkendes. I 2004 er dele af tilbygningerne revet ned. tilbage er de store haller med shedtage og enkelte sidebygninger, der i øjeblikket bygges om til at rumme ungdomsboliger. Vardevej: Bygget i 1896. 1924 brænder spindrisalene og lagerbygninger. Genopføres, hvor trækon-

struktioner erstattes med jernbeton. Bygningsmassen siden 1924 står intakt, er dog ombygget og udvidet i 1934 og 1942. I 1943 opføres kedelbygningen og i 1951 opføres to buehaller. Andre mindre bygninger er kommet til igennem hele perioden.

Vardevejkomplekset angives til en størrelse på i alt ca. 11.000 m². Der findes tegninger i Vejle Byhistorisk Arkiv, samt på teknisk Forvaltning i Vejle.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Miljøet er et eksempel på tekstilindustriens overordentlige store betydning i regionen. Vejle blev kendt som Danmarks Manchester pga. sine mange tekstilrelaterede virksomheder. Vejle fungerede som forgangsby og var landets ubestridte centrum for bomuldsindustrien. Bomuldsspindrierne fik en overordentlig stor betydning for byens historie. Indtil kom spindrierne som nogle af byens største arbejdspladser endvidere til at præge vejlensernes arbejdsliv. I Vestbyen voksede arbejderkvartererne op omkring spindriet ved Vardevej, og nogle af beboelsejendommene havde bomuldsspindriet som bygherre.

Bomuldsindustriens store betydning for erhvervslivet kan læses af tallene for beskæftigede i tekstilindustrien. i 1914 udgjorde de næsten 25% af byens industrielle arbejdsstyrke. I 1933 udgjorde de 27,5% af Vejles industrielle arbejdskraft. Også antallet af organiserede tekstilarbejdere belyser branchens størrelse i Vejle. Dansk Tekstilarbejderforbunds Vejleafdeling, der blev stiftet i 1896, havde i 1913: 585 medlemmer. Et tal der var næsten tredoblet i 1941, for at nå toppen i 1951 med 1986 medlemmer.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Bygningskomplekset på Havnegade står efter ombygning i fin, dog reduceret stand.

Bygningskomplekset ved Vardevej er intakt, men mærket af at store dele af fabrikken ikke har været i brug i gennem de seneste år.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Genstandssamling primært fra andet spinderi, nemlig Windfeld-Hansen A/S. Heriblandt kartemaskine (5 tons). Desuden laboratorieapparatur fra både Windfeld-Hansen og De danske bomuldsspinderier.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Der foreligger mange interviews af ansatte. Disse er foretaget i perioden 1987 - 1991 i forbindelse med projekt »Arbejdslivets Historie«, som Vejle Byhistorisk Arkiv stod som ansvarlig for.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Stort formidlingspotentiale af især miljøet i Vardevej/Spinderigade, da bygningerne står forholdsvis uberørte - dvs. det er muligt at tage de rigtige beslutninger i forbindelse med istandsættelse.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Spinderierne - en historisk vurdering. Udarbejdet af Vejle Museum og Vejle Byhistoriske Arkiv, 2003.
Bygningsregistrering med fotodokumentation foretaget af arkitektfirmaet Birch og Svenning i 2002, for Vejle Kommune i forbindelse med byfornyelsesprojekt.

Der findes en stor billedsamling på Vejle Byhistorisk Arkiv.

Arkivalier, der vedrører Bomuldsspinderierne findes på Vejle Byhistorisk Arkiv.

Tegningsmateriale vedr. bomuldsspinderierne i Havnegade og Vardevej findes på Teknisk Forvaltning, Vejle.

Sekundær litteratur m.v.

Vejles Historie bind 2, 3 og 4.

Bomuldsbyen: tekstilarbejder i Vejle gennem 100 år, Vejle Byhistorisk Arkiv, 1989

Vejle - et tekstileventyr, John Juhler Hansen, 1996

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Anlægget i Havnegade er ikke vurderet i forbindelse med udarbejdelsen af Kommuneatlas.

Anlægget i Spinderigade er ikke vurderet i forbindelse med udarbejdelsen af Kommuneatlas

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Nej

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Spinderikomplekset skal omdannes til kulturcenter, hvor Vejle Museum skal indgå som en del af det samlede center. Indgår i Vejle Kommunes planer om kvartersløft.

Grejsdalen - de vanddrevne virksomheder:

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

10. oktober 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Grejsdalen - de vanddrevne virksomheder: Udvalgte eksempler er Grejs Mølle Klædefabrik, Grejsdal Hammerværk og Wittrup Uldvare- og Tæppefabrik.

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Grejsdalen - produktion med vand som drivkraft.

Opførelsestidspunkt

Grejs Mølle Klædefabrik, Møllehusvej ca. 1800
Grejsdal Hammerværk, Grejsdalsvej 326, 1867
Wittrup Uldvare- og Tæppefabrik, Grejsdalsvej 224
1898

Funktionsperiode(r)

Grejs Mølle Klædefabrik, Møllehusvej Grejsdal
1789 - 1896
Hammerværk, Grejsdalsvej 326
1866 - 1988
Wittrup Uldvare- og Tæppefabrik, Grejsdalsvej 224
1914 - ca. 2000

Industrimiljøets primære funktion

Klæde, uldvarer, tæpper og hamret metalværktøj

Industrimiljøets historie i korte træk Grejs Mølle Klædefabrik

1. maj 1789 overtog Det kongelige danske Dugmanufaktur Grejs Mølle og oprettede valseværk og farveri. 1803 solgt til farver Jørgen Iversen Buch, og i 1807 til Heinrich Abraham Koch. 1810 begyndte en egentlig klædefabrikation, og Grejs Mølle Klædefabrik var i 1830 landets største private klædefabrik og beskæftigede 150 arbejdere. Drivkraften var vandet i Grejs Å, men i 1843 installeredes en dampmaskine i en ny fire-etagers fabriksbygning. 1888 gik klædefabrikken fallit, og 1889 købtes møllen af hestehandler Niels Skou Jacobsen. I 1896 indrettedes møllen til Stole- og Møbelfabrik. Møllen er i dag ombygget til lejelejligheder. Den store skorsten er bevaret.

Grejsdal Hammerværk

Grejsdal Hammerværk var en udløber af Haraldskær Isenkram- og Kobberfabrik. Fritz og Carl Brincker herfra købte en smedje i Grejsdalen i 1866, og året efter begyndte opførelsen af den nye fabrik, der skulle producere redskaber - leer, spader, økser og hamre. Drivkraften kom fra vandet i Grejs Å. 1933 omdannet til et aktieselskab. 1967 overtaget af Dansk Stål Industri, som gik fallit 1981. Fabrikken Lysbro ved Silkeborg fortsatte driften. 1988 blev Hammerværket lukket. Siden har der været antikvitetshandel i de store bygninger på Grejsdalsvej, og i dag er hele værket og hovedbygning omdannet til luksusejerlejligheder.

Wittrup Uldvare- og Tæppefabrik:

En af de store tekstilvirksomheder i Vejle, beliggende i Grejsdalen. Oprindeligt oprettet i Horsens i 1898, men flyttet til Grejsdalen i 1914, til en tidligere havregrynsfabrik og indrettet til tæppefabrikation. 1918 sammensluttet med »Frølund og Wittrup« i Horsens, og der blev oprettet en ny bygning til spinding og kartning, der brændte ned i 1923. Udvidet i 1930'erne, men brændt i 1937. Fabrikken blev genopbygget og i 1939 udvidede man med en ny jernbetonbuebygning til Axminstervæveri. Denne bygning blev dog udsat for schalburgtage i marts 1945. Wittrup udvidede i 1964 på Nørremarken med en helt ny bygning. I 1972 overtages Grejsdalsafdelingen af Mads Eg Damgaard (Egetæpper) og i 1976 følger Horsensafdelingen med. Virksomheden lukkede helt ca. 2000. Jernbetonbuebygningen og andre sidebygninger er revet ned. Tilbage står to bygninger, fra hver sin epoke. Omdannet til ungdomsboliger og lejligheder.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Karakteristisk for hovedparten af de vanddrevne virksomheder i Grejsdalen er den skiftende produktion, der har fundet sted. Det gælder for eksempel Grejs Mølle, der er en af de første vanddrevne virksomheder i ådalen. Produktionen skifter fra klæde til stole og møbler. Det samme gælder Wittrup Uldvare- og Tæppefabriks bygning, der oprindeligt er en havregrynsfabrik. Hammerværket er den eneste virksomhed, der blev bygget til formålet. Bygningskomplekset står derfor ret intakt, med pompøs direktørvilla, portnerbolig, oprindelige fabriksbygninger med forholdsvis få nyere tilbygninger. Hele komplekset er i dag bygget om til ejerlejligheder, hvor man har søgt at fastholde det oprindelige præg.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskaber

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Hele Grejsdalen nord for Vejle med Grejs ås rivende strøm kan ses som et sammenhængende industrimiljø, hvor vandet har været drivkraften for den allerførste industri. Det er her, vi finder noget af den allertidligste industri i Vejle området, ud over papirfabrikken i Randbøldal og Haraldskær kobberfabrik.

Grejsdalen kan betragtes som første kapitel i den kontinuerlige fortælling om vandets betydning for Vejles industrielle udvikling. Både som drivkraft og som del af produktionen. Karakteristisk for Vejle er netop de mange vandkrævende industrier, som slagterier, garverier, møllerier, spinderier o.l.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Hovedparten af de tidligere industrielle anlæg i Grejsdalen står i dag i ombygget stand - primært boliger. Der har fra kommunens side været fokus på at bevare facaderne, hvilket har båret frugt. Enkelte tidligere industrimiljøer har ikke undergået en ombygning, men står uvirksomme hen, hvorfor de forfalder.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Grejsdal Hammerværk: Interview med arbejder L342

Wittrup Tæppefabrik. Arkiv A6103, 1909-1972, 209 bind, 79 læg

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Hovedparten af de mange vanddrevne industrier og møller er i dag bygget om til boliger. Denne udvikling vil sandsynligvis fortsætte. Ombygningerne er sket med en nogenlunde respekt for de oprindelige miljøer, og der ligger derfor et umiddelbart formidlingspotentiale i at udvikle en vandring/køretur gennem Grejsdalen forbi de enkelte mølleanlæg, hvor man gennem en folder, program til PDA'er eller SMS får oplysninger om miljøerne og Grejsdalens industrielle historie.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Grejsdal Hammerværk. Arkiv A6012, 1871-1933, 2 bind, 3 læg.

Sekundær litteratur m.v.

Vejles Historie bind 2, 3 og 4

Sanne og John Juhler Hansen: Grejsdal Hammerværk 1867-1988. Vejlebogen 1995

Møllebygninger i Danmark, 1993

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Grejs Mølle Klædefabrik er ikke omfattet af Kommuneatlas.

Grejsdals Hammerværk har fået vurderingen 2 i Kommuneatlas

Wittrups Uldvare- og tæppefabrik er vurderet henholdsvis 2 og 4 i Kommuneatlas.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der er behov for yderligere faglige undersøgelser - samt en sammenskrivning af hele Grejsdalens historie med særligt henblik på den industrielle vandkraft.

Vejle Mølle/ Vejle Dampmølle

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

10. oktober 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Vejle Mølle/ Vejle Dampmølle

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Vejle Havn, Møllegade 12

Opførelsestidspunkt

1918 og 1934

Funktionsperiode(r)

1918 -

Industrimiljøets primære funktion

Mel- og grynproduktion.

Industrimiljøets historie i korte træk

Vejle Mølle har en lang historisk tradition. De første skriftlige optegnelser daterer sig fra 1231, men møllen er formentlig grundlagt i 1100-tallet. Møllen tilhørte kronen indtil i 1699, hvor den overgik til en privat ejer. Møllen var oprindeligt en vandmølle, som lå ved Mølleåen, men i slutningen af 1800-tallet blev der på grund af pladmangel bygget flere siloer ved havnen. 1876 købtes møllen af H. Hansen Møller, der i 1883 forsynede den med dampkraft. Efter flere brande, og efter at vandhjulene blev erstattet med turbine i 1917, opførtes i 1918 en stor moderne industrimølle på havneområdet, det nuværende Vejle Mølle, som i dag fremstår som et af Danmarks største og mest moderne møllerianlæg. Trådte 1930 i likvidation og blev 1931 overtaget af FDB. Herefter ekspansion især med produkterne Safir mel og Davre havregryn. Udbygning og effektivisering førte fra 1983 til en gennemautomatiseret melproduktion. 1988 skiftede navnet til Vejle Mølle og i 1989 blev møllen solgt til svenske Cerealia. 1991 fusioneret med Havnemøllerne, der fra 1992 havde hovedsæde i Vejle. Cerealia Mills danske division har hovedkvarter i Vejle på Vejle Mølle.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Vejle Mølle bygget i 1918 på Vejle Havn. Tilbygninger bl.a. i 1934. Har gentagende gange været bygget om, dele af komplekset fremstår som yngre end 1940, hvorfor det ikke er vurderet i Kom-

muneatlas. Indvendigt fremstår møllen som en skønsom blanding af højteknologi og originale elementer.

Der har i 2004 været på tale, at der i de kommende år skal ske en stor udbygning af møllen.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Siden middelalderen har der været korn- og gryn-mølledrift i Vejle. Frem til 1918 lå skiftende møller på omtrent samme sted langs Mølleåen, der i dag er et overdækket gadeforløb nemlig Dæmningen. Der er endnu ikke fundet spor af den middelalderlige vandmølle. Fra 1918 har mølledriften så været placeret på havnen, og især i nyere tid har møllen på havnen haft en betydelig rolle i regionens industrihistorie. I takt med at industrimøllerne er blevet nedlagt bestod møllen på havnen. I dag præsenterer Cerealia Mills sig som Danmarks største møllevirksomhed, med møller i Vejle, Lunderskov, Odense og Ringsted.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Da anlægget er i brug, fremstår det i god stand.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Valsemaskine

Maskine til test af formalingsgrader

Del af kornsækkeslisk

Model af Vejle Dampmølle.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Interview med tre arbejdere, L409, 410, 412.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Ikke stort.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Arkiv A8503, 1900-1987, 306 bind, 7 pakker, 86 læg.

Sekundær litteratur m.v.

Vejles Historie bind 2,3, og 4

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Bygningerne fra 1920 er fundet bevaringsværdige med vurderingen 3 i Kommuneatlas.

Bygningerne fra 1934 har fået vurderingen 4.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der er et stort behov for yderligere faglige historiske undersøgelser ligesom en gennemgribende registrering af bygningskomplekset.

Vejle Sålelæderfabrik

1. Stamdata

Indberettende institution

Vejle Museum

Dato for indberetning

10. oktober 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Vejle Sålelæderfabrik

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Sønderbrogade 2 - 4

Opførelsestidspunkt

1902

Funktionsperiode(r)

1850 - 1961

Industrimiljøets primære funktion

Garvning af huder, især sålelæder

Industrimiljøets historie i korte træk

Oprindeligt Seligmanns garveri fra 1850 - en håndværksvirksomhed med 6 - 9 ansatte. Direktør var Ludvig Seligmann. I 1874 overtager nevøen Alfred Seligmann. I 1884 dannedes A/S Vejle Saalelæderfabrik, hvor der skete udvidelser og specialisering. Allerede i 1880 havde man fået indlagt dampkraft. I 1902 byggedes en ny stor fabrik med nyt dampanlæg og moderne maskiner, desuden specialiserede man sig yderligere i underlæder. I årene herefter bliver der foretaget flere udvidelser af produktionsanlæg og bygninger.

I 1914 overtager Alfred Seligmanns søn Olaf Seligmann direktørstolen, hvor han sad til 1956. Virksomheden fik national betydning, da den dominerede på sit specielle område - og frem til 1940 var der fremgang, trods kriserperioder. Vejle Sålelæderfabrik blev regnet for et godt sted at arbejde. Oktober 1942 blev Vejle Sålelæderfabrik alvorlig brandhærgnet, men blev hurtigt genopbygget. Efter krigen kom virksomheden i vanskeligheder, den klarede ikke omstillingen til det frie internationale erhvervsliv. Produktionen af sålelæder ophørte i 1961, og virksomheden trådte i likvidation. I 1964 åbnede varehuset Tempo, der hvor Vejle Sålelæderfabrik havde sin fabrik. I dag ligger Kvickly på stedet.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Sålelæderfabrikken blev bygget i 1902, blev gennem årene udvidet adskillige gange. Mellem 1961

og 1964 blev bygningen revet ned. I nybyggede bygninger rykkede varehuset Tempo ind i 1964.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Vejle Sålelæderfabrik var en betydelig virksomhed i Vejle, og et eksempel på de utallige garverier, der lå i byen langs med åerne. Vejle Sålelæderfabrik var en fabrik med national betydning, idet den dominerede på sit specielle område. Under besættelsen fortsatte garveriet med at forsyne en betydelig del af landets skotøjsindustri. Og der blev opført en særlig afdeling for udvindingen af garveekstrakter af danske råstoffer.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Nedrevet

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Interview med tre arbejdere, L401

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingspotentialet ligger i udstilling og visualiseringer. Branchen er ikke et område der beskrives ofte. Det har været ildelugtende, usundt og farligt at arbejde i en sådan virksomhed. Garverier har sat sit tydelige præg på byen, med stank og spildevand.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Arkiv opbevares på Erhvervsarkivet.

Sekundær litteratur m.v.

Bente Munk: Et liv med skind og huder. Vejlebogen 1996

Jubilæumsskrift: »Aktieselskabet Vejle Saalelæderfabrik« 1850 - 1925

Olaf Seligmann: En garvers erindringer og betragt-

ninger. Vejle, 1950.
Vejles Historie bind 2 og 3. Vejle 1996 - 2000.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

**Er anlægget omfattet af fredning, eller er
det udpeget som bevaringsværdigt?**

Nedrevet

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

**Vurdering af behovet for yderligere faglige
undersøgelser/registreringer**

Der er behov for yderligere historiske undersø-
gelser.

Miljøer i Fredericia Kommune

A/S Ny Nitrogen

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn

(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

A/S Ny Nitrogen

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Nyhavevej

Opførelsestidspunkt

1964

Funktionsperiode(r)

1964-2004

Industrimiljøets primære funktion

Opbevaring og videreeksportation af ammoniak

Industrimiljøets historie i korte træk

Kaj-, tank- og rør-anlæg placeret ved dybt vand på Lyngs Odde (tæt ved motorvejsbroen over Lille Bælt) modtog årligt ca.200.000-250.000 tons flydende ammoniak indskibet fra udlandet. Ca. 90 % af ammoniakken blev via en rørledning afsat direkte til Kemira Grow How på Fredericia Havn; men da denne virksomhed indstillede produktionen af gødningsstoffer i sommeren 2004, blev det samtidig besluttet at nedlægge modtagestationen.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Tæt ved de store tankanlæg findes en veludført villa, der blev opført som direktørbolig til et teglværk, som tidligere lå på stedet.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

De store ammoniaktankes beliggenhed tæt ved et ekspanderende villakvarter har i de seneste årtier givet anledning til betænkelighed og protester fra naboer.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Da anlægget har været i drift indtil sommeren 2004, anses det for at være i god bevaringstilstand.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Virksomhedens direktørvilla, som ligger tæt ved tankanlæggene, er udpeget som bevaringsværdig i kommune-atlasen.

A/S Shell-raffinaderiet

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30.november 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

A/S Shell-raffinaderiet

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Egeskovvej 265

Opførelsestidspunkt

1963-66

Funktionsperiode(r)

siden 1966

Industrimiljøets primære funktion

Raffinering af olieprodukter - fra bl.a. de danske oliefelter i Nordsøen. Har nu kapacitet til årligt at omdanne ca. 3,4 mill tons rå-olie til færdige olieprodukter (i 2001 f.eks. ca. 2% til flydende gas, 5-10% til jetbrændstof, 20-25 % til benzin, 40-45 % til diesel- og fyringsolie samt 20% til svær fuel-olie. Ca. 5 % til raffinaderi brændsel.) .

En del af rå-olien føres direkte videre gennem fire parallelt løbende 6-7 km lange rørledninger fra raffinaderiet til udskibning fra Shells specielle havneanlæg ved Skanseodden, hvor Lille Bælts vanddybde er ca. 15 meter. Herfra udskibes ligeledes ca. halvdelen af de færdige olie-produkter.

Industrimiljøets historie i korte træk

Efter 2. verdenskrigs afslutning fandt nogle store olieselskaber det mest hensigtsmæssigt af anlægge raffinaderier tæt ved forbrugerne og ikke - som tidligere - ved råolie-kilderne.

Gennem inddragelse af 13 landbrugsejendomme og god landbrugsjord opførte Shell på Nørremarken ca. 4 km nord for Fredericias bykerne et moderne olie-raffinaderi. Ved opførelsen var der i den mest travle fase beskæftiget 1800 personer (bl.a. nogle af de første tyrkiske gæstearbejdere i Danmark), og blev der anvendt ca. 10.000 tons stål til olietanke. Raffinaderiet blev indviet, d. 19. august 1966.

Raffinaderiet ligger så at sige for enden af olieledningen fra DUCs boreplatform i Nordsøen, idet raffinaderiet siden 1984 gennem en ca.320 km lang og 20 tommer tyk rørledning har været forbundet direkte med de danske oliefelter i Nordsøen , hvorfra der leveres rå-olie direkte til en terminal bygget- og

ejet af DONG / DORAS i umiddelbar tilknytning til raffinaderiet. Terminalen kan rumme i alt 260.000 m³ råolie fordelt i seks lige store tanke. Terminalanlæggets hovedopgave er at fungere som modtagestation for råolien fra GORM E pumpeplatformen i Nordsøen.

[DUC = Dansk Undergrunds Consortium, et samarbejdsfællesskab mellem A.P.Møller, Shell, Chevron og Texaco.

DONG = Dansk Olie og Naturgas.

DORAS = Dansk Olierør A/S. Et datterselskab af DONG]

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Siden opførelsen har virksomheden lagt beslag på næsten 130 ha til produktionsanlæg, rørsystemer og store tanke

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Raffinaderiet er en del af Aktieselskabet Dansk Shell

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Raffinaderiet har været en af området største arbejdspladser med ikke alene mange ansatte (ca. 170 ansatte i 2001) men også med behov for et stort antal lokale underleverandører.

Lugtgener har i årenes løb af og til betydet klager fra nærliggende boligkvarterer.

Siden 1986 har raffinaderiet ligeledes fungeret som kraftvarmeværk, idet man som en niche-produktion - sammen med Skærbækværket og Kemira - har leveret overskudsvarme til TVIS (Trekantens Varmeforsyning I/S) til opvarmning af boliger m.m. i Fredericia, Vejle, Kolding og Middelfart.

[Nogle varmevekslere opsuger den varme, der fremkommer, når raffinaderiets »kondensater« skal afkøles inden videre behandling]. Varmemængden svarer til ca. 40.000 tons fyringsolie om året.

Siden 1992 har raffinaderiet også produceret elektricitet på egen gasturbine, der som brændstof bruger spildgas fra raffinaderiet. Den er integreret i raffinering-processerne og producerer omk. 200 millioner kWh om året. Overskudsvarme og elproduktion har været med til at gøre Shell-raffinaderiet til et af de mest energi-effektive raffinaderier i verden.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Da anlægget er i drift og der jævnligt holdes større eftersyn, anses dets bevaringstilstand at være meget god.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

En del præsentations-foldere, brochure-materiale, jubilæumsskrifter o.lign (kan ses på bl.a. Lokalhistorisk Arkiv i Fredericia)

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Anlægget er hverken fredet eller udpeget som bevaringsværdigt.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Henvendelse til firmaet med henblik på besøg på virksomheden vil utvivlsomt kunne medføre mange uddybende oplysninger.

Fredericia Skibsværft

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Fredericia Skibsværft

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Værftsvej, Fredericia Havn

Opførelsestidspunkt

midten af 1960'erne

Funktionsperiode(r)

fra 1960'erne

Industrimiljøets primære funktion

Reparation af skibe

Industrimiljøets historie i korte træk

Værftet er en videreførelse af et bådebyggeri fra omk. 1910. Siden omk. 1960 har værftet gradvist udviklet sig til et af Danmarks betydeligste reparationsværfter, der efter bygning af en stor tørdok i 1970'erne og anskaffelse af to store flydedokke i 1980'erne nu reparerer, ombygger og vedligeholder selv meget store fragtskibe, færger m.m. fra kendte rederier som f.eks. Colour Line, D.F.D.S, A.P.Møller, Bornholmstrafikken .

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

En slags familie-aktieselskab, men i realiteten ejet af én person

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Trods svingende beskæftigelse har Fredericia Skibsværft i lange perioder været anset som en af byens største arbejdspladser. Virksomhedens placering ret tæt ved bymidten har undertiden givet anledning til protester mod støj-forurening, ligesom nærliggende virksomheder har klaget over ulemper i forbindelse med maling af skibe i blæsevej.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Mus.insp. Søren K. Jakobsen interviewede d. 12. november 2002 den egentlige igangsætter af det nuværende værft, Knud Andersen. K.A. døde i september 2003.

Skærbækværket

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn

(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Skærbækværket

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Klippehagevej, Skærbæk, 7000 Fredericia

Opførelsestidspunkt

1946-1950

Funktionsperiode(r)

fra 1950'erne

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af elektricitet og fjernvarme

Industrimiljøets historie i korte træk

Værkets primære funktion var produktion af elektricitet. Den store vanddybde i Lille Bælt var af stor betydning, da værket fik egen havn til indførsel af brændsel, og store mængder vand skulle bruges til afkøling af produktionsdelene.

Sammen med Shell-raffinaderiet og Superfos/Kemira har Skærbækværket siden 1980'erne leveret overskudsvarme til TVIS' sammenhængende transmissionssystem mellem Fredericia, Vejle, Kolding og Middelfart.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Værket er udvidet flere gange. Det oprindelige anlæg, der også omfatter en nærliggende boligby, er et fint eksempel på funktionel industri-kultur. Ved udvidelsen til kraftvarmeværk er bygningsanlægget blevet et af kommunens største og mest dominerende.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Værket har haft stor betydning for beskæftigelsen i området omkring det oprindelige fiskerleje i Skærbæk.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Nogle af værkets oprindelige store turbinehaller er blevet tømt for inventar; men generelt er værket i god bevaringstilstand.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

Der findes en del brochure-materiale om værket.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

I "Kulturhistoriske beskyttelsesområder" udgivet af Vejle Amt, er Skærbækværket udpeget som bevaringsværdigt.

Kemira, Grow How

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Kemira, Grow How (tidl. Superfos)

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Kastelsvej 5, 7000 Fredericia

Opførelsestidspunkt

Fra omk. 1914

Funktionsperiode(r)

omk. 1915-2004

Industrimiljøets primære funktion

Produktion af plantenæringsstoffer / kunstgødning

Industrimiljøets historie i korte træk

Oprindeligt oprettet som svovlsyre- og superphosphatfabrik. Har i henved 90 år været en af byens allerstørste arbejdspladser og har fysisk bredt sig over et betydeligt areal ikke langt fra Fredericia bykerne. Produktionen blev indstillet pr. 1. august 2004 - men virksomheden videreføres på samme lokalitet men udelukkende med lager-funktion.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Har siden oprettelsen gennem en lang årrække ekspanderet voldsomt gennem »knopskydning« med mange forskellige typer bygninger til lager, administration samt produktionsbygninger med bl.a. store rørsystemer.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Har i ca. 90 år været en af byens allerstørste arbejdspladser med mange ansatte og yderligere samar-

bejde med et stort antal under-leverandører. Sammen med Shell-raffinaderiet og Skærbækværket har Superfos/Kemira siden 1980'erne leveret overskudsvarme til TVIS' transmissionssystem, der forbinder Fredericia, Vejle, Kolding og Middelfart. Forurenende udslip i såvel luft som vand har i årenes løb medført gentagne klager fra myndigheder, institutioner og byens befolkning (især fra beboere i bymidten), ligesom der har været påpeget faren ved at have en sådan »giftig« virksomhed placeret så tæt ved beboelseskvarterer.

Ikke mindst gennem de seneste årtier har der hersket et modsætningsforhold mellem på den ene side ønsket om at fastholde en stor virksomhed, der af et stort antal medarbejdere (og skatteborgere) blev karakteriseret som god, og på den anden side mange indbygges ønske om hurtigst muligt at nedlægge en virksomhed, der af mange er blevet ligestillet med en ubehagelig- farlig »tikkende bombe« tæt på boligkvarterer, skoler, sygehus m.m.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

En kreds af tilbageblevne medarbejdere har indvilliget i at være behjælpelige med indsamling af relevante effekter fra virksomheden.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Via god kontakt til flere af virksomhedens endnu ansatte mellemledere er der forventning om at skabe grobund for opbygning af et netværk til tidligere medarbejdere m.h.p. interviews.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Virksomheden er under afvikling. Produktionsenheder er afmonteret m.h.p. videresalg, så mulighederne for relevant formidling »på stedet« indskrænkes tilsvarende

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Anlægget er ikke fredet eller udpeget som bevaringsværdigt.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Der er løbende kontakt med virksomheden m.h.p. mulighederne for fremtidige undersøgelser / registreringer.

Star Pipe

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Star Pipe

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Nymarksvej 37, 7000 Fredericia

Opførelsestidspunkt

1919

Funktionsperiode(r)

fra 1933-

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af fjernvarmerør

Industrimiljøets historie i korte træk

I 1919 opførte A/S Dansk Maskinindustri en fabrik til fremstilling af landbrugsmaskiner. I 1933 blev fabrikslokalerne overtaget af Ribe Jernstøberi, der under navnet Dansk Rørindustri fremstillede faldstammer og nedløbsrør i støbejern (indtil 1975). Da fjernvarme dukkede op i 1960'erne, begyndte man sideløbende at fremstille fittings og samlestykker til fjernvarmerør.

I 1990 skiftede Dansk Rørindustri navn til Star Pipe.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Virksomheden Star Pipe har indtil vinteren 2003-04 haft hjemsted i gamle karakteristiske fabrikshaller, der oprindeligt blev opført til en støberi-virksomhed i 1919.

Uhensigtsmæssige produktionslokaler var medvirkende til, at størsteparten af produktionen blev indstillet dér og flyttet til et datterselskab med adresse på Treldevej 177. Det er fornylig meddelt, at virksomheden indtil videre fortsat vil gøre brug af nogle af produktions-lokalerne.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Star Pipe er ejet af familieselskabet Obbekjær Fonden.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

I 1960'erne ansatte virksomheden en del tyrkiske fremmedarbejdere til at klare det beskidte arbejde på støberiet.

I samme periode var Dansk Rørindustri involveret i flere miljøsager p.g.a. beboerklager over luftforurening fra støberiet.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

En del af de oprindelige fabrikshaller fra 1919 er stadig intakte

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Der er løbende kontakt med virksomhedens ledelse, som har stillet i udsigt, at der på et senere tidspunkt vil være lejlighed til at se nærmere på virksomhedens historiske arkiv-materiale.

Sekundær litteratur m.v.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

I »kommuneatlas Fredericia« har fabrikshallerne fra 1919 høj bevaringsværdi.

Shell's råolie-terminal

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Shell's råolie-terminal

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Fredericia Havn, Skanseodden

Opførelsestidspunkt

1982

Funktionsperiode(r)

siden 1982

Industrimiljøets primære funktion

Havne-terminal til ind- og udskibning af olieprodukter

Industrimiljøets historie i korte træk

Firmaet Shell gjorde sin entré i Danmark i 1913 - dengang under navnet "A/S Dansk Engelsk Benzin- og Petroleum Co".

I lighed med et andet stort olieselskab, "Det Forenede Oliekompagni" (BP), udnyttede Shell den store naturlige vanddybde ved Fredericia til omk. 1920 at anlægge nogle anløbsbroer og tankanlæg.

Shell anlagde sine fire første store tanke til depot for benzin og petroleum ved Skanseodden (en sydøstlig pynt ud i Lille Bælt tæt ved Fredericia by) sammen med et kaj anlæg for store tankskibe. Anlægget har været i brug siden da og har i årenes løb gennemgået flere udvidelser og ændringer. I 1926-27 udvidede Dansk Shell sit depot anlæg ved Skanseodden gennem opfyldning ud i Lille Bælt. I 1949 gennemførte Dansk Shell en fuldstændig inddragelse af hele Kastelsodden.

Omkring 1953 skete nye landvindinger mod øst, og omkring 1960 udvidede Dansk Shell gennem inddæmning ved Skanseodden atter sit depot anlæg med seks nye tanke og opførte en ny anløbsbro for tankskibe.

Indtil 1960'erne var import anlægget på Skanseodden således Dansk Shells hovedlager vest for Store Bælt.

Men i forbindelse med bygningen af raffinaderiet blev import anlægget ombygget, udvidet og kom til at indgå som del af raffinaderiets tankkapacitet.

Samtidig skulle det som havne-terminal bruges til at importere råolie med store tankskibe samt afskibe de færdige produkter fra raffinaderiet.

Sammen med olieraffinaderiets opførelse i 1963-66 udvidede Dansk Shell derfor sit havneanlæg på en kunstig halvø, som slugte 50.000 m³ jord og forøgede Danmarks areal med ca. 14.000 m², og der blev foretaget en inddæmning til beskyttelse mod strøm og isdrift.

Hidtil havde havneanlægget i Fredericia kun håndteret Shells egne varer; men med basis i dette anlæg indgik Shell's olieraffinaderi i Fredericia i 1982 nu en aftale med DONG og dettes datterselskab, DORAS, om projektering , bygning og drift af en udskibnings-terminal i Fredericia. Der blev anlagt et rørsystem mellem havneanlægget og olieraffinaderiet. Det består af fire parallelt løbende 6-7 km lange rørledninger i forskellige dimensioner til transport af råolie og færdige produkter. Råolien, der udskibes fra havneanlægget, modtages således fra mellemstationen, Shells olieraffinaderi, på hvis område der i 1984 blev opført en terminal, som ligger for enden af en ca. 320 km lang rørledning direkte fra de danske oliefelter i Nordsøen

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Antallet af tanke er øget i flere etaper sideløbende med anlæggelse af nye- og større anløbsbroer ved Danmarks dybeste havnevand på 16 meter. Desuden er opført bl.a. et slangetårn.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Da rå-olie ikke må udføres fra private havne, indgik Fredericia Havn og Shell en aftale om, at kommunen har overtaget Shell-havnen, men Shell har bevaret sine rettigheder og sit udstyr. Havnen på Skanseodde tegner sig for omk. 80% af Fredericia Havns samlede tonnage.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Da anlægget er i drift og der jævnligt holdes større eftersyn, anses dets bevaringstilstand for at være meget god.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Af sikkerhedsmæssige grunde er anlægget kraftigt afspærret, og en acceptabel formidling vil kun være mulig efter særlige aftaler om adgangsforhold.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

En del præsentations-foldere, brochure-materiale, jubilæumsskrifter o.lign. (forefindes på bl.a. Lokalhistorisk Arkiv i Fredericia)

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Anlægget er hverken fredet eller udpeget som bevaringsværdigt.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Henvendelse til firmaet med henblik på besøg på virksomheden vil utvivlsomt kunne medføre en del uddybende informationer.

Electrolux Home Products Denmark

1. Stamdata

Indberettende institution

Museerne i Fredericia

Dato for indberetning

30. november 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Electrolux Home Products Denmark
(tidl. Ernst Voss fabrik)

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Vester Voldgade 15, 7000 Fredericia

Funktionsperiode(r)

siden 1878

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af ovne, komfurer

Industrimiljøets historie i korte træk

Virksomheden oprettet, da en afgået officer, Ernst Voss, i 1878 gjorde sin hobby til sin levevej. Der blev udført blikkenslagerarbejde men også støbt askebægre, lysestager, lampefodder o.lign. Virksomheden voksede støt og blev i 1897 omdannet til et aktieselskab, hvor fremstilling af pyntegenstande efterhånden blev afløst af fremstilling af varmeovne og køkkenudstyr såsom gryder, gasapparater og gasovne. Senere er fremstilling af el-komfurer blevet firmaets vigtigste produkt. I løbet af 1990'erne blev virksomheden en del af den store internationale Electrolux-koncern for fremstilling af el-artikler til husholdningsbrug.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Voss (som virksomheden hed i daglig tale blandt lokalbefolkningen) var en stor og velanset arbejdsplads, som har givet beskæftigelse til medlemmer af mange fredericianske familier (ofte flere generationer efter hinanden).

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Museerne i Fredericia har i sine samlinger en udsnit af færdigprodukter fra Voss-virksomheden
Eventuelle beretninger (interviews mv.)

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Museerne har fra virksomheden overtaget en del ældre salgskataloger, der kan afspejle en del af virksomheden Voss' omfattende og forskelligartede produktion

Sekundær litteratur m.v.

bl.a. bogen »Alt lykkes i en VOSS-ovn. En virksomhedsberetning fra omkring 50'erne da Voss var »en blandet landhandel« », v/ Ole Berner.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

I »Kommuneatlas Fredericia« har en del af produktionsbygningerne middel bevaringsværdi.

Miljøer i Kolding Kommune

Andels-Svineslagteriet i Kolding

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Andels-Svineslagteriet i Kolding

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Jens Holms Vej, Kolding

Industrimiljøets historie i korte træk

Oprettet 1888.

1930 byggedes konserverfabrik, 1935 et nyt kreaturslagteri og 1937 en blodalbuminfabrik.

1942 oprettede man Danske Andelsslagteriers Kød- foder- og Albuminfabrik, DAKA, i Lunderskov.

1945 første andelssvineslagteri med eksport til USA.

1970 fusion med Vojens Svineslagteri, 1971 opkøb af Haderslev Fødevarerfabrik. Fusionen tog navnet Danish Crown.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Nye slagteribygninger opført 1910-12 på Kolding Havn nord. Nedrevet o. 2000 til fordel for Kolding Havneterminal.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Andelsselskab med garantiforpligtelser for 20 år ad gangen. 1929 ændredes garantiordningen, slagteriet blev i realiteten en selvejende institution

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

1909: 10.500 andelshavere.

1938: 282 ansatte.

1952: 206.000 årlige slagtinger fordelt på ca. 8.000 andelshavere.

O. 1970 dækkede ASK ca. 5 % af danske svineslagtinger.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Oprindelige bygninger nedrevet.

Mandskabsbygning fra ca. 1965 udlejet til museumsmagasin. Enkelte dele stadig i brug til personalet på slagteriet.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Ældste dampmaskine 1888 i MKH.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Findes ikke.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 213-217.

- Eliassen, P. og K.V. Torpe: Andels-Svineslagteriet i Kolding : 27. november 1888-1938. Kolding 1938

- Sørensen, S. M.: Andels-Svineslagteriet i Kolding: 1938-1963. Kolding 1963

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for en bygningshistorisk undersøgelse.

De Danske Mejeriers Maskinfabrik DDMM

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn

(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

De Danske Mejeriers Maskinfabrik DDMM

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Olaf Ryesgade, Kolding (Munkensdam)

Opførelsestidspunkt

1907

Funktionsperiode(r)

1888-

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af maskiner til mejerier

Industrimiljøets historie i korte træk

Grundlagt 1888 af K. Konstantin-Hansen (1860-1934) og Jens Schrøder (1834-1931) som maskinfabrik.

Starter i lejede bygninger, men opfører værkstedsbygninger og administration i Låsbygade 32 i 1892. 1895 begyndes fremstilling af pasteuriseringsapparater.

1907 bygges jernstøberi i Munkensdam (Olaf Ryes Gade).

I mellemkrigstiden fremstilling af pladepasteurere og kærneælttere. Udviklingen standset af krigen, men med fornyet maskinpark fra 1948 startede man i 1950'erne en væsentlig produktion af keglekærner. 1960 fremstilledes keglekærner nr. 1000.

1974 havde fabrikken 563 medarbejdere.

1976 flyttedes fremstillingen af pladevarmevekslere til mejerier og skibe til nye bygninger på Platinvej; udflytningen færdig i 1986. DDMM udskiltes som selvstændigt aktieselskab DDMM A/S, som i 1977 indgik i koncernen A/S Pasilac sammen med Paasch og Silkeborg Maskinfabrikker og De Danske Sukkerfabrikker.

1986 ophørte al aktivitet i Munkensdam.

1987 opkøbtes Pasilac af den engelske APV Baker.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Oprindelig aktieselskab mellem K. Konstantin-Hansen og Jens Schrøder. 1905 opkøbt af De Danske Mejeriers Fællesindkøb. 1911 ophævet som aktieselskab og virksomheden indgik i DDMM. Fra 1905 med navnet De Danske Mejeriers Maskinfabrik.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

En samling af produktionshaller fra 1907 til 1950'erne. Ombygget til senere formål, men bygningernes ydre udseende er rimelig velbevaret

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Enkelte genstande og billeder i Museet på Koldinghus.

Billeder og arkivalier i Kolding Stadsarkiv.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Bygningerne i Munkensdam er stærkt ombyggede og danner ikke længere et sammenhængende hele.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 229-234

- APV 1888-1997. APV Heat Exchangers A/S. 1997

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Ingen af bygningerne er omfattet af fredning. I kommuneatlas klassificeret med middel bevaringsværdi.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Intet umiddelbart behov.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Som nu: Undervisning, liberale erhverv, detailhandel (genbrug).

FDB

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

FDB

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Klostergade, Kolding

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af chokolade og bolcher

Industrimiljøets historie i korte træk

FDB åbnede sin første fabrik i Kolding i 1900 med kafferisteri og chokoladefabrikation.

1922 byggedes ny chokoladefabrik, hvor man i 1928 konstruerede den første fuldautomatiske chokoladestøbemaskine i verden (opfinder Johannes Jensen).

1974 ophørte al kafferistning i fabrikken, overført til København.

Schalburgeret 23/12 1944.

1970 ændrede fabrikken navn til Nordchokolad i forbindelse med en fusion af FDB's chokolade- og sukkervareproduktion med tilsvarende svenske og norske fabrikker.

1975 flyttedes produktionen til en ny fabrik i Kolding nordvestlige industrivarter.

Produktionen ophørte siden helt.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

De første bygninger fra 1900 i mursten.

1922 opførtes chokoladefabriken som det første egentlige betonbyggeri i Danmark.

Senere tilbygninger i Klostergade.

1975 ny fabrik i industrivarteret, nu overtaget og ombygget af Velux A/S.

Bygningerne i Klostergade overtaget af Kolding Kommune og delvis nedrevet for et gadegennembrud, resten ombygget til idræts- og kulturelle formål.

Forventes nedrevet 2005.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Kooperativt selskab.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Kafferisteriet behandlede 1938 17% af Danmarks forbrug.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

De ældste bygningsdele nedrevet. Betonbygningen fra 1922 endnu uskadt.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Enkelte genstande fra produktion og reklame i MKH.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Interviews i Kolding Stadsarkiv.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Meget lille.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 217-218.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

De resterende bygninger er ikke omfattet af fredning og ikke udpeget som bevaringsværdige i Kommuneatlas Kolding.

Betonbygningen fra 1922 bør bevares som et bygningshistorisk betydeligt bygningsværk og bør føres tilbage til sin oprindelige arkitektur.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for industrihistorisk og arkitekturhistorisk
beskrivelse.

Diesella

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Diesella

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Agtrupvej

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af knallerter

Industrimiljøets historie i korte træk

Diesella A/S stiftedes 1946 af brødrene Arne og Eli Andersen. Eli Andersen udviklede under besættelsen semi-dieselmotorer til modelfly, -biler og -både. Desuden udvikledes stationære motorer og bådmotorer.

1949 præsenteredes de første knallertmodeller på Købestævnet i Fredericia. Diesella var først blandt de danske knallertfabrikker.

Indtil 1970, da knallertproduktionen ophørte, havde fabrikken skabt 15 forskellige modeller.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Diesella var førende, da Danmark motoriseredes efter 2. verdenskrig.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Moderniseret og tilbygget.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Flere knallertmodeller, en plæneklipper og en påhængsmotor i Museet på Koldinghus.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Intet potentiale.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Anlægget er ikke omfattet af fredning. Ikke udpeget som bevaringsværdigt.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for beskrivelse af virksomhedens opståen, start og udvikling, set for sig selv og i relation til andre danske knallertfabrikker.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Anvendes fortsat til produktion af transmissionsaksler m.m.

Brdr. Volkerts Fabrikker

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Brdr. Volkerts Fabrikker

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Dalbygade

Industrimiljøets primære funktion

Uldspinderi og væveri

Industrimiljøets historie i korte træk

Virksomheden flyttede 1899 fra Rendebanen 5 til Agtrupvej/Dalbygade. Uldspinderi, snart Danmarks største.

Under 1. verdenskrig stor produktion af uldtæpper. Mellemkrigsårene betød fremgang. Der indrettedes klædevæveri og -farveri.

1943 ny væveribygning til klædefabrikken.

I 1950'erne optoges produktion af uldplaid, gulvtæpper og møbelstoffer.

1964 købtes fabrikken af direktør Valdemar Thorning Petersen, som nedlagde klædevæveri og tæppevæveri, men fortsatte spinderiet.

Fabrikken er nu lukket.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

I takt med nedlægning af produktionsgrene er bygningerne inddraget til andre formål. Dele rummede Kolding Kunsthåndværkerskole.

Siden 2003 har Jydske Vestkysten overtaget store dele af bygningskomplekset og omdannet det til moderne medievirksomhed.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

I det ydre rimeligt velbevaret, men stærkt ombygget i det indre.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Kolding Stadsarkiv.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Intet potentiale.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 218-221

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for undersøgelse og beskrivelse.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Fortsat anvendelse som mediehus.

Audiola

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn

(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Audiola (Nordisk Solar Compagni A/S)

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Sydbanegade, Kolding

Funktionsperiode(r)

1923-53

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af radioapparater

Industrimiljøets historie i korte træk

Radiofabrikation startet 1923 af Nordisk Solar Compagni.

Produktion standset ved fremkomsten af fjernsyn.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Fabriksbygning i Sydbanegade opført efter Kolding Sydbaners lukning i 1948.

Ombygget, rummer i dag Designskole Kolding.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Stærkt ombygget.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Radioapparater i MKH.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Intet.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen.

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 242-244.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for beskrivelse af virksomheden.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Anvendes til uddannelsesinstitution.

Kaalunds Sæbefabriker A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Kaalunds Sæbefabriker A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

H.C. Petersens Vej, Kolding

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af rengøringsartikler

Industrimiljøets historie i korte træk

Stiftet 1886 af købmand Rasmus Kaalund som sæbesyderi.

Senere drevet af firma Jürgensen og Nielsen. 1899 overtaget af konsul H.C. Petersen. Produktionen udvidet i 1912 med fremstilling af bløde sæber, 1918 med sodafabrik.

1927 omdannet til aktieselskab med H.C. Petersen som direktør og konsul Chr. Eff som bestyrelsesformand.

1976 overtaget af Thors Kemiske Fabrikker A/S, der 1980 efter en betalingsstandsning blev solgt til BD Kemi. 1983 solgt til det tyske Henkel og lukket i Kolding.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Administrationslokaler opført 1914, 1920 nyt stort kedelhus. Alt nedrevet o. 1985. Boligbyggeri på grunden.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelselskab osv.) ?

Privat eje.

1927 omdannet til aktieselskab.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Landsdækkende virksomhed.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Ikke bevaret.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Enkelte genstande (produkter og reklamer) i MKH.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Intet.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

Ove Vinkel: Kaalund, Holmia og Novadan. Koldingbogen 1998, s. 32-42.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Kun konsul H.C. Petersens villa findes endnu.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for undersøgelse og beskrivelse.

Georg Jensen Damaskvæveriet

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Georg Jensen Damaskvæveriet

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Hollændervej - Dieselvej, Kolding

Industrimiljøets primære funktion

Væveri

Industrimiljøets historie i korte træk

Virksomheden som landsbyvævere kan følges tilbage til ca. 1750 i Vonsild.

1911 etableret som industrivæveri i Søndergade 3, Kolding. 1915 erhverves ejendommen Hollændervej 4, senere udvidet med nr. 2 og 6. 1917-20 lukket p.gr.a. forsyningskrise som følge af verdenskrigen.

1927 indledtes samarbejdet med designere, først med Knud V. Engelhardt, senere også med andre førende tekstilkunstnere, som siden har givet Damaskvæveriets produkter deres særpræg.

Virksomheden har indtil 2001 kun solgt via fabriksbutikken og konsulenter. Efter 2001 oprettes enkelte butikker bl.a. i København og Århus.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Etableret i Kolding 1911 i Søndergade 3.

1915 flyttet til Hollændervej 4, i 20'erne og 30'erne forøget med nr. 2 og nr. 6.

1963 flyttede virksomheden til en ny fabrik på hjørnet af Sdr. Ringvej og Dieselvej.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Privat selskab. 1940 omdannet til familieejet aktieselskab. 2000 solgt til private investorer.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

?

I dag eneste danske damaskvæveri.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Hollændervej: stærkt ombygget til liberale erhverv og bolig.

Dieselvej: Fortsat produktions- og administrationslokaler.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Enkelte genstande, herunder duge, i MKH.

Duge og tekstiler i Kunstindustrimuseet.

Samling af historiske produkter i fabrikken.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Dieselvej: Stort potentiale.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

- Poul Dedenroth-Schou og Charlotte Paludan: Georg Jensen Damask gennem et kvart årtusinde. 1999

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Anvendes fortsat til produktion.

Harteværket

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Harteværket

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Alpedalsvej 107, Kolding

Industrimiljøets primære funktion

Vandrevet elværk

Industrimiljøets historie i korte træk

Opført 1918-20 som Danmarks første vandkraftværk med vand fra Vester Nebel å og Alminde å, der via Stallerup sø ledes i kanal til værket. Regelmæssig drift fra juli 1920.

Bygget af interessentskabet Sydøstjydske Elektricitetsværker (SØE), der dannedes 1919 af Kolding bys elektricitetsværk og KOH. SØE ophævedes 1935.

1939 besluttede Horsens, Fredericia, Vejle og Kolding at danne "Den sydøstjydske Samleskinne" for at bygge fælles kraftcentral. KOH indtrådte i samarbejdet. 1951 toges kraftcentralen i brug, Skærbækværket.

Harteværket indgår nu i Tre-For, men producerer stadig elektricitet.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Opført 1918-20. består af maskinhal, et rørlagt »vandfald« og tjenesteboliger, alt i nyklassicistisk stil.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

KOH (Kolding Oplands Højspændingsforsyning) oprettet 1916 som andelsselskab. Indgår nu i Tre-For aktieselskab.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Bygningerne er velbevarede og tjener stadig de oprindelige formål.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Findes på stedet.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Kolding Stadsarkiv.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Anlægget er fortsat i brug og giver meget gode muligheder for formidling.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Selve vandkræftsværket er fredet, mens det omkringliggende miljø er udpeget som kulturhistorisk beskyttelsesområde af Vejle amt.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for undersøgelse og beskrivelse.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Fortsat el-produktion.

Kolding Hørfabrik

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Kolding Hørfabrik

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Mosevej, Kolding

Opførelsestidspunkt

1940

Funktionsperiode(r)

1940-

Industrimiljøets primære funktion

Hørskæteri, -spinderi og -væveri

Industrimiljøets historie i korte træk

Stiftet 1939 på initiativ af forpagter A.P.A. Lunden, Dyrehavegård i Kolding.

December 1940 begyndte produktionen som hørs-kæteri. 1944 indrettedes spinderi for høstbinde-garn. 1946 indrettedes garnblegeri og farveri og 1948 bedre spindemaskiner og væve.

1955 begyndte man at producere plastikbelagte tek-stiler.

Efter en strid mellem gamle og nye andelshavere likviderede fabrikken 1961. Straks oprettedes et nyt selskab Kolding Hørfabrik A.m.b.a. med næsten samme andelshavere og bestyrelse.

Endelig likvidation i 1970.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Bygningerne opført i 1940- og 50'erne.

Efter 1970 delvis nedrevet og anvendt til andre formål. Storbrand 2004. Resten af bygningsmassen nedrives og erstattes af boligbyggeri.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsen-terer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Andelsselskab.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Kolding hørfabrik var i perioder byens største arbejdsplads med flere end 500 medarbejdere.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Ødelagt ved brand.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Enkelte genstande og produkter i MKH.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Kolding Stadsarkiv.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Intet formidlingspotentiale.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kom-munesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 221-225.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behov for undersøgelse og beskrivelse.

Slotsmøllen

1. Stamdata

Indberettende institution

Museet på Koldinghus

Dato for indberetning

1/12 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Slotsmøllen

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Fredericiagade, Kolding

Industrimiljøets primære funktion

Kornmølle. Fremstilling af brød, øl og sodavand, is.

Industrimiljøets historie i korte træk

Slotsmøllen byggedes 1568-71 af kongen Frederik 2. på initiativ af enkedronning Dorothea, der residerede på Koldinghus. Møllen skulle betjene kronens fæstebønder i omegnen og byens borgere, der under bødestraf blev pålagt at anvende slottets mølle.

Møllen solgtes til privat ejendom sammen med ryttergodset i 1765. Frem til 1852 tjente møllen som kornmølle, da møllen ændredes til ølbryggeri for hvidtøl. Fra 1882 bryggedes såkaldt bajersk øl, dvs. øl brygget efter de metoder, som brygger I.C. Jacobsen (Carlsberg) havde indført fra Tyskland. Med tiden udvidedes driften til også at omfatte brødfabrikation, sodavand- og isfremstilling.

Den ældste bygning fra omkring 1570 kendes ikke, ligesom møllens bygninger frem til ca. 1882 er ukendte. I 1882 udvidedes bygningskomplekset for at rumme den nye bryggerivirksomhed og i årene efter tilføjedes flere bygningsdele.

1966-67 blev Slotsmøllens gamle bygninger nedrevet. Med Henning Noes-Pedersen som arkitekt opførtes ny administrationsbygning og nye produktionsbygninger.

Slotsmøllen blev i 1986 opkøbt af Albani Bryggerierne i Odense, som i 1998 lukkede bryggeriet og flyttede hele produktionen til Odense.

I 2003 besluttede Kolding Byråd at lade et nyt bibliotek indgå i et privat udviklingsprojekt, der desuden skal omfatte et konferencehotel og boliger.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Bryggeriets gamle produktionsbygninger nedrevet ca. 1960. De nye bygninger er totalt nedrevet 2004 og erstattes af byggeri med bibliotek, hotel og boliger.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab, stiftet 1872.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

Ikke bevaret.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Enkeltgenstande i MKH og arkivalier i Kolding Stadsarkiv.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Kolding Stadsarkiv.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Intet.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

- Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970. Bd. 1, 1978, s. 212-213.
- Carsten Fladmose Madsen: Sålænge, vi er her. Koldingbogen 1999, s. 70-91
- Carsten Fladmose Madsen: Bryggeriet Slotsmøllen. 1992
- Carsten Fladmose Madsen: Bryggeriet Slotsmøllen. Historie og øletiketter. 1992

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nedrevet.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Behovet er ikke påtrængende.

Miljøer i amtets øvrige områder

Palsgård A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Glud Museum og Industrimuseet

Dato for indberetning

1/12-2004

**Industrimiljøets navn
(virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)**

Palsgård A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Palsgårdvej, Juelsminde

Opførelsestidspunkt

1919-

Funktionsperiode(r)

1908-

Industrimiljøets primære funktion

Fremstilling af tilsætningsstoffer til fødevarer

Industrimiljøets historie i korte træk

Herregården Palsgård blev i 1908 købt af Einar Viggo Schou. Han kom fra en stilling som direktør for (og medejer af) verdens første margarinefabrik i Southall ved London. Familien ønskede stærkt at komme tilbage til Danmark, og Schou havde måske en drøm om »at stå af ræset« ved at blive godsejer. Han var økonomisk uafhængig takket være betydelige patentindtægter fra den »doblede køletromle«, som han havde konstrueret sammen med sin bror. Den havde revolutioneret margarinefremstillingen.

Meningen var som nævnt, at Schou skulle trække sig tilbage til en tilværelse som godsejer i Danmark. Det kom imidlertid til at forme sig andledes, idet han få år efter overtagelsen af Palsgård begyndte at eksperimentere med emulgatorer, der kunne gøre emulsioner stabile (forenklet sagt drejer det sig om at finde et stof, som gør det muligt at blande olie og vand). Udviklingsarbejdet skete tildels i samarbejde med farve- og lakfabrikant Chr. Holmboe, Horsens. I 1919 udtog Schou patent på en emulgator til levnedsmidler, som blev grundlaget for den industrielle produktion på Palsgård. Processen er også udnyttet til andre produktioner, f.eks kosmetik. Industrierne blev skabt sideløbende med, at godset blev drevet som et moderne landbrug, der løbende tilpassede sig tidens krav. I dag er der ikke mere

dyrehold og de tidligere stalde bruges nu til lager og maskinhuse.

Einar Viggo Schou døde i 1925, og ledelsen blev overtaget af hans søn Herbert Schou. Efter hans død i 1985 er ejerskabet til virksomhederne overgået til Schou-Fondet.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

De tidligste eksperimenter med emulgatorerne fandt sted i godsets avlsbygninger. Først fra 1917-19 blev der indrettet bygninger, som var skabt til den industrielle produktion. Der har gennem årene været flere alvorlige brande på Palsgård, hvilket er medvirkende til, at kun den såkaldte »Fedtfabrik« i dag har rødder tilbage til den tidligste industrielle produktion.

Den industrielle bygningsmasse på grunden i dag er domineret af bygninger fra 1960'erne og frem. Med til miljøet hører imidlertid også de arbejderboliger som Kgl. bygningsinspektør Magdahl-Nielsen tegnede til Palsgård i 1920'erne.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Fondsejet aktieselskab.

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Miljøet har spillet en afgørende rolle lige siden der blev opført en herregård på stedet i 1500'tallet og til i dag, hvor Palsgård er en af de største virksomheder i Juelsminde kommune.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

God stand

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Ingen

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Ingen

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Miljøet rummer en sjov blanding af herregårdsro-

antik og moderne industri. Der findes derfor her en enestående mulighed for at formidle udviklingen fra landbrugslandet, hvor herregårdene var lokale administrationscentre og til industrisamfundet.

4. Skriftlige kilder

Sekundær litteratur m.v.

Peter Sørensen: Palsgaard gods og industri. 2003.

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Miljøet er udpeget som kulturhistorisk beskyttelsesområde af Vejle amt i 1999.

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Virksomheden er fortsat i drift.

Danpo A/S

1. Stamdata

Indberettende institution

Give-Egnens Museum

Dato for indberetning

8/11 2004

Industrimiljøets navn (virksomhedsnavn, stednavn eller lign.)

Danpo A/S

Geografisk placering (adresse eller lign.)

Danpo A/S, Ågade 2, Farre, DK-7323 Give

Opførelsestidspunkt

1940-erne

Funktionsperiode(r)

1940-erne-

Industrimiljøets primære funktion

Fjerkræslagteri samt fremstilling af forædlede kyllingeprodukter

Industrimiljøets historie i korte træk

Virksomheden startede tilbage i 1940-erne som et lille gårdslagteri i Farre. Forretningen blev gradvist udvidet og beskæftigede i 1949 en halv snes damer. I 1957 købte Sydvestjyske Slagtekyllinge-producenters Sammenslutning slagteriet og dannede aktieselskabet Farre Fjerkræ-eksport. Fra midten af 1970-erne begynder en lang række af virksomhedsfusioner, hvori den oprindelige Farre-virksomhed indgår. Farre Fjerkræ-eksport blev i 1977 omdannet til andelsselskabet Farre Food, der i 1990 fusionerer med Danpo A/S. Danpo A/S var i forvejen en fusion tilbage fra 1971 mellem fire danske andelsejede fjerkræslagterier i Randers, Ringsted, Svendborg og Vamdrup.

Fabrikken er løbende renoveret gennem de seneste år. Der er blandt andet taget en ny parteringsafdeling i brug, som giver optimale muligheder for at levere kundetilpassede udskæringer i de nødvendige mængder. Endelig er som et resultat af den stærkt stigende efterspørgsel på convenience-produkter (færdigretter) etableret en topmoderne og miljørigtig forædlingsfabrik, der stod færdig i Farre i 2000 - side om side med sin hovedleverandør fjerkræslagteriet.

Hele virksomheden ejes i dag af den store svenske fødevarerkoncern Spira AB.

Industrimiljøets bygningshistorie i korte træk

Danpo A/S ligger i dag på samme grund som oprindeligt husede det første gårdslagteri i Farre. Størstedelen af byggeriet består i dag af en række forholdsvis lave men brede produktionshaller opført i beton med fladt tag/tag med svag hældning (karakteristisk for 1980-90'ers fabriksbyggeri). Komplekset er i dag præget af løbende udvidelser og knopskydninger efter løbende udbygninger og renoveringer gennem årene. Senest er en ny forædlingsfabrik blevet opført i 2000.

2. Industrimiljøets relationer til regionens industrielle historie

Hvilke(n) produktionsform(er) repræsenterer miljøet (aktieselskab, andelsselskab osv.) ?

Aktieselskab

Hvilken rolle har miljøet spillet i regionens industrihistorie?

Danpo har som en del af udviklingen af nærings- og nydelsesmiddelindustrien på egnen markeret sig stærkt og har især op gennem 1970-erne bidraget til at fastholde beskæftigelse/bosættelse i området i perioden, hvor affolkning fra landbruget ellers har været et kendetegn.

3. Industrimiljøets bestanddele i dag

Bevaringstilstand af miljøets fysiske anlæg

God - overvejende nye bygningskomplekser.

Eventuelle løse genstande (inventar, skilte etc.)

Nej, hverken i form af inventar eller arkivalier.

Eventuelle beretninger (interviews mv.)

Ingen systematisk indsamling, men museet besidder en del avisartikler om virksomheden.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Som bygningskompleks er der tale om klassisk industribyggeri fra perioden. Historien om den lille landindustri, der er vokset fra et familieejet gårdbrug til Danmarks næst største fjerkræslagteri i dag rummer en spændende historie.

4. Skriftlige kilder

Eksisterende undersøgelser, registreringer, dokumentationer m.v.

Ingen

Sekundær litteratur m.v.

Ingen

5. Eventuelle bevaringsbestemmelser

Er anlægget omfattet af fredning, eller er det udpeget som bevaringsværdigt?

Nej

6. Industrimiljøets fremtidsperspektiver

Vurdering af behovet for yderligere faglige undersøgelser/registreringer

Den eksisterende viden om de få men store industrier på Give Egnen er meget sporadisk. Af samme grund indgår der også en undersøgelse af industri på Give Egnen (herunder Danpo) i museets arbejdsplan for 2002-2005 - det kan dog allerede nu forudses, at en sådan undersøgelse formentlig først kan gennemføres efter 2005.

Med Danpo's lokale forankring må det forventes, at mange familier i området har eller har haft direkte relation til virksomheden. Potentialet for interviews vurderes derfor umiddelbart at være stort.

Eventuelle ideer til den fremtidige brug og forvaltning af industrimiljøet.

Virksomheden er stadig i drift.

Bygningsfredede miljøer i Vejle amt med tilknytning til industri

Grejs Bakke 13, Tørring-Uldum kommune
Grejs Dampmølle (Grejs øvre Mølle) 4 etages fabriksbygning, kedelhus og dampskorsten. Anlægget fungerede som klædefabrik.

Emil Møllersgade 41-49, Horsens kommune
Trævarefabrikken "Bastian".

Klostermøllevej 48 A, B og D, Brædstrup kommune
Klostermølle. Papirfabrik på baggrund af træsliberi

Alpedalsvej 107, Kolding kommune
Harte Vandkraftværk

Dalekildevej 2, Egtved kommune
Direktørboligens hovedbygning med to sidefløje. Direktørboligen blev oprindeligt opført til Engelsholm papirfabrik. Fra 1846 omlægning til bomuldsværeri. Der blev opført en ny fabrik i 1873 som fik navnet Randbøldal klædefabrik. Fabrikken er i dag nedrevet.

Bygninger med høj bevaringsværdi og tilknytning til industri, som de er udpeget i Kommuneatlas for Horsens (udgivet 1991).

Allégade 10.
Møller og Jochumsens jernstøberi og maskinfabrik. Idag indrettet til kulturcenter i sammenhæng med Petersens & Sørensens Tobaksfabrik.

Andreas Steenbergs Plads.
DSB's banegård fra 1929. Stadig med sin oprindelige funktion.

Emil Møllersgade 41.
Oprindeligt trævarefabrik. Fra slutningen af 1800'tallet overgået til telefonfabrikation. Idag står bygningerne tomme og venter på en nu funktion, måske som boliger.
Anlægget er bygningsfredet

Gasvej 19.
Bygget som elværk, idag huser bygningen Industri-museet.

Houmannsgade 8.
Dele af Horsens Ny Malteri. Henligger stærkt brandskadet.

Nørretorv 1 og 3.
Dele af det tidligere Ceresbryggeri. Idag er bygningerne indrettet til ældrecenter.

Sønderbrogade 14.
Det tidligere Frølund og Wittrups produktionsbygning, samt administrationsbygningen. Produktionen bestod af konfektionsvarer og manufaktur engros.

Bygninger med høj bevaringsværdi og tilknytning til industri, som de er udpeget i Kommuneatlas for Vejle (udgivet 2000).

Dampskibsvejen 12
Børresens Bådbyggeri. Bygget i 1925, vurderet til 3 i Kommuneatlas. Blev revet ned i 2004.

Dragevej 11
Børresens Bådbyggeri. Bygget i 1925, vurderet til 3 i Kommuneatlas. Producerer stadig både, men nu i glasfiber. Mest kendte er "Dragen"

Flegborg 6
Direktørvilla til CM Hess Jernstøberier. Bygget i 190, vurderet til 2 i Kommuneatlas. Huser i dag en bank og et kommunikationsbureau.

Grejsdalsvej 224
Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik. Bygget i 1898, vurderet til 2 i Kommuneatlas. Dele er indrettet til ungdomsboliger, resten er under ombygning.

Grejsdalsvej 326 A og B
Grejsdals Hammerværk – Direktørbolig, portnerbolig. Bygget i 1897, vurderet til 2 i Kommuneatlas. Dertil kommer fabrikationsanlæg bygget i flere omgange. Helstøbt anlæg. Er i dag ombygget til ejerlejligheder.

Grejsdalsvej 456
Elektromøllen, der ind til for få år siden producerede jævnstrøm i sidebygning. Oprindeligt en vandmølle. Bygget i 1850, vurderet til 3 i Kommuneatlas. Sidebygning brændte i 2003, er genopført i samme stil. I dag privatbolig.

Grønnegade 14 og 18
CM Hess Jernstøberier, administrations- og lagerbygning. Står som opført i 1940, men må være ældre. Vurderet til 3 i Kommuneatlas. I dag ombygget til lejligheder.

Havnepladsen 5
Vejle Gasværks administration og apparatus.

Bygget i 1906 og senere, vurderet til 2 i Kommuneatlas. Administrationsbygningen huser i dag børnehaven Havnelly. Apparathuset skal rives ned for at gøre plads til ældreboliger.

Kærbøllingvej 128

Administrationsbygningen til Haraldskærs papirfabrik. Bygget i 1857 og vurderet til 3 i Kommuneatlas. I dag privatbolig.

Møllegade 12

Vejle Mølle, forskellige bygninger. Bygget i 1920, vurderet til 3 i Kommuneatlas. Fungerer stadig som mel og grynmølle. Ejers i dag af den svenske koncern Cerelia og danske Havnemøllerne.

Sydkajen 34

En række kornsiloer sammenhørende med Vejle Mølle. Bygget i 1938, vurderet til 3 i Kommuneatlas. En silo er fra 1931 og vurderet til 2 i Kommuneatlas. Fungerer stadig og ejes i dag af den svenske koncern Cerelia og danske Havnemøllerne.

Nørrebrogade 24A

Peter Gorissens Kittelfabrik. Bygget i 1920, og vurderet til 2 i Kommuneatlas. Er i dag restaureret og nu en afdeling af C F Møllers tegnestue.

Nørregade 10B

L P Hansens farveri. Bygget i 1912 og vurderet til 2 i Kommuneatlas. Et af de store farverier i byen. Vejle Museum har en meget stor samling fra virksomheden. Huser i dag modebutikken "Tendens".

Vestergade 13A

Ballins Sønner A/S, startede i 1906 i en række bygninger i Vestergade og Staldgaardsgade. Et af Vejles mange garverier. Huset er fra 1861 og vurderet til 3 i Kommuneatlas. Huser i dag forretning og lejligheder.

Bygninger med høj bevaringsværdi og tilknytning til industri, som de er udpeget i Kommunatlasset for Fredericia (udgivet 1995).

Vester Voldgade 15 (visse bygninger)

Electrolux Home Products Danmark (tidl. Ernst Voss Fabrik).

Virksomheden et af de få tilbageværende industri-anlæg inden for voldene.

Stadig stor producent af el-komfurer.

Nymarksvej 37 (visse bygninger)

Star Pipe (indtil 1990 Dansk Rørindustri)

Stadig fremstilling af fittings og samlestykker til fjernvarmerør.

Fynsgade 48 (en enkelt bygning ud af et stort bygningskompleks)

Tre-For (tidl. Fredericia Elværk)

Efter indgåelse i fusionen Trekantens Forsynings-selskab er styringen af al administration, vedligeholdelse og reparation henlagt til Kolding.

Lokalerne står derfor tomme og forsøges solgt til anden udnyttelse.

Gammel Havn, Kastelsvej 4 (visse silo-bygninger)

Er for nylig overtaget af Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, der oplyser, at siloerne anvendes til opbevaring af diverse råvarer til produktion af bl.a. foder

Havnen, Kastelsvej 5 (visse bygninger)

Kemira Grow How (tidl. Superfos)

Virksomheden har pr. 1. august 2004 indstillet sin produktion af gødningsprodukter, men vil indtil videre opretholde bygningsmassen som lager for samme produkter.

Nyhavevej 75 (direktør-villaen tæt ved et stort tankanlæg)

Ny Nitrogen.

Tankanlægget på Lyngs Odde tæt ved Lillebæltsbroen (motorvejsbroen) består af et kajanlæg samt flere meget store tanke. Modtagestation for flydende ammoniak, der blev tilført med store skibe, og som senere gennem et rørsystem blev pumpet videre til gødningsfabriken Kemira Grow How på Fredericia Havn. Anlægget lukket i sommeren 2004 efter beslutningen om indstilling af produktionen på virksomhedens største aftager, Kemira.

Trelde Næs (opr. savværks-bygning)

Ved en lille havn på sydsiden af Vejle Fjord tæt ved halvøens spids, Kulvig Havn, hvorfra der i 1920'erne bl.a. blev udskibet træ og tømmer fra det skovrige område.

Bygningen har senere fungeret som bl.a. is-kiosk.

Anvendes p.t. til fælles depot for skovvæsenet samt pædagogisk central.

Beskyttede industriminder i landzonerne i Vejle Amt, som de er oplyst i publikationen "kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt", 1999.

Lokaliteterne er ordnet efter kommune

Det understreges i publikationen, at områderne ikke i juridisk forstand er beskyttet. Udpegningen fungerer kun som en opfordring til at bevare stederne.

Industri miljøer er her defineret bredt, og på den nedenstående liste optræder derfor også miljøer som ikke i en gængs definition vil gå ind under industri miljøer. Sorteringen har imidlertid fundet sted efter devisen, hellere medtage for meget, end for lidt.

Nørre Snede kommune:

- 1) Brande-Ejstrup Kartoffelsektions tidligere sorteringscentral. Centralen er udtryk for en specifik avl på egnen og for 1940-50'ernes teknologi.
- 2) Ejstrupholms nedlagte station og pakhus. Stationen blev nedlagt i 1971.
- 3) Landsbyen Store Thorlund. Landsbyen er vokset op i årene efter 1910 omkring et vejkryds, hvor købmanden var lokaliseringsfaktor. Købmanden blev senere nedlagt. Skolen blev nedlagt og blev i en periode indrettet til trikotagefabrik.
- 4) Spor efter tørvegravning i Boest Mose. I området har der arbejdet ca. 600 mand i sæsonen med tørvegravning i tiden omkring 2. Verdenskrig.
- 5) Det tidligere mejeri, senere insulinfabrik, med tilknyttede arbejderboliger i Hedegård. Oprindeligt et andelsmejeri, hvis bygninger i 1951 blev overtaget af Nordisk Insulinlaboratorium. Virksomheden er nu nedlagt.
- 6) Spor efter brunkulsgravning nordøst for gården Skovlund.

Brædstrup kommune:

- 1) Kloster Mølle. Munkene på Voer Kloster gravede en kanal som førte Gudenåens vand til møllen. De nuværende bygninger er fra ca. 1800. I perioden 1872-1974 var der træsliberi og papfabrik i bygningerne. Vandturbine fra 1872. Anlægget er fredet.

2) Vilholt Mølle og møllesø. Fremstilling af træmasse til papirproduktion i perioden 1866-1988.

3) Vissinggård-Funkisby. 8 bungalows opført 1927-1933 til arbejderne på Vissinggårds virksomheder.

4) Vissinggård. Opført af ejeren til Palsgaard i Juelsminde kommune. Landbrug, kemisk industri, savværk og emballagefabrik.

5) Landsbyen Tønning. Bl.a. den nedlagte station som blev betjent af Silkeborg-Horsens banen, som blev nedlagt i 1968.

6) Gammelstrup Teglværk. Ringovns teglværk, opført i forbindelse med bygningen af Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik.

7) Gammelstrup tidligere station med del af den gamle jernbanedæmning over Gudenåen. Ligger i tæt forbindelse med Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik.

Gedved kommune:

1) Vestbirk Garn- og trikotagefabrik, samt Vestbirk Vandkraftsværk med kanal til Vestbirk sø. Fabrikken blev opført i 1852. I 1920 brændte virksomheden. Kun fabrikantboligen, arbejderboligen og lageret blev skånet. Området blev købt af HOFV og der blev bygget et vandkraftsværk som stadig er i drift.

Give kommune:

- 1) Central del af landsbyen Vesterlund, med andelsmejeri, skole og station.
- 2) Miljøet omkring Thyregod station og 2 huse i typisk stationsbystil.
- 3) Spor af tørvegravningsindustri ved Røvlingsmose. Fra slutningen af 1930'erne til 1954 blev der gravet tørv i området. I sæsonen blev der beskæftiget op til 500 mand. Til miljøet hører tørveskur og beboelseshuse ved Grønvang og Store Vorslunde.
- 4) Landsbyen Øgelund. Byen er opstået i forbindelse med tørvegravningen og har forsamlingshus, velbevaret frysehus, købmandshandel og vandværk.
- 5) Give tidligere Teglværk ved Søndergård. Teglværket blev anlagt omkring 1895 og lukkedes i årene omkring 1965. Rester af ringovn og tørrelade.
- 6) Langelund andelsmejeri. Opført i 1888, bestyrer-

bolig opført i 1932. Mejeriet blev senere overtaget af snedkeri.

Tørring Uldum kommune:

1) Hammer Mølle og mølleså. Velbevaret lille turbinedrevet kornvandmølle. Den nuværende bygning er opført i 1912 og har fungeret som elværk indtil ca. 1950.

2) Ældre del af landsbyen Åle. Her bl.a. mejeri opført i 1882.

3) Pladsen omkring Rask Mølle Station. Rask Mølle blev forbundet til jernbanenettet, da banen til Horsens åbnede i 1891. Forsamlingshus, mølle, kro, mejeri, bryggeri, andelselværk og værkstedsbygninger.

4) Klaks Mølle og tidligere smedie ved Bygholm Å. Klaks mølle var oprindeligt kornmølle. De nuværende bygninger er fra 1887, hvor der blev opført vandmølle med turbinedrift og et 2-etages bryghus til ølbrygning. Smedien ligger på den modsatte side af åen, og den er bygget i 1863.

5) Uldum Mølle. Vindmølle opført i 1896. I kommerciel drift indtil begyndelsen af 1980'erne. Fra 1907 var der installeret motor i møllen. I dag museum.

6) Industrimøllerne langs Grejs Å. Der har været 15 møller i dalen fra Grejs Mølle til Vejle. De fleste møller har fungeret som tekstilmøller med stampeværker (møllerne behandles samlet her, selvom de fleste af dem ligger i Vejle Kommune).

a) Grejs øvre Mølle, tidligere Grejs Klædefabrik. Oprindeligt bygget som kornmølle. Fra 1777 stampeværk, fra 1789 valkeværk, fra 1830 væveri med 150 medarbejdere. I 1843 blev der opført en ny 4-etages fabriksbygning. I området blev også opført arbejderboliger. Bygningerne blev udnyttet til forskellig industri, indtil slutningen af 1980'erne, hvor efter der blev indrettet boliger i fabriksbygningen.

b) Grejs Nedre Mølle/ Elektromøllen. Oprindeligt vandmølle, opført i 1833 til forarbejdning af uld ved spinderi og væveri. Møllen lå stille i perioden 1896-1925. I 1925 blev der opført sidefløj med vandturbine som producerede strøm. Pause i strømproduktionen mellem 1962-1972. Møllen har leveret strøm indtil turbinehuset nedbrændte for få år siden.

c) Holms Mølle. Oprindeligt vandmølle, i 1800'tallet udover kornmølle også grubeværk og stampeværk. I 1923 installeredes 2 vandturbiner, fremstilling af lynmel til iblanding i fodder. Fra 1934 fremstilling af korkpropper til øl og sodavandsflasker. Fabrikationen nedlagt i 1972.

d) Hammerværket. Oprettet i 1852 som sømsmedie. I 1867 blev der opført en lille fabrik med syv ansatte som fremstillede leer, spader og andet værktøj, senere også vognaksler. I 1878 byggedes endnu en fabriksbygning. Til fabrikken findes også fabriksherrens bolig og arbejderboliger. Fabrikken blev indtil 1908 udelukkende drevet af vandkraft, herefter blev der installeret en dieselmotor, som under 1. Verdenskrig blev erstattet af en sugemotor.

e) Wittrups Uldvare- og Klædefabrik. Grundlagt i 1895 af Vejle Dampmølles ejer, med det formål for øje at fremstille byggryn og bygmel. I 1914 blev bygningerne overtaget af Th. Wittrups Fabrikker, grundlagt i 1898 i Horsens. Wittrup fremstillede uldne tæpper, plaider og gulvtæpper. I løbet af 1930'erne blev fabrikken udvidet betydeligt.

f) Grejsdalens Valsemølle. Grundlagt som kornmølle i 1884. I 1932 blev der installeret B&W dieselmotor til strømproduktion. I 1937 blev Valsemøllen oprettet. Denne er siden nedlagt og bygningerne er indrettet til lejligheder.

g) Grundet Elektricitetsværk/ Schous Elværk. Grundlagt som stolefabrik i 1872. I 1909 købt af ny ejer der lod fabrikken omdanne til elværk.

h) "Scandia" Piskefabrik. Oprindeligt drejeværksted, senere farveri. Fra 1912 produktion af ridepiske og stokke ved udnyttelse af vandkraft. I 1920 blev der installeret vandturbine. Produktionen ophørt omkring år 2000.

i) Hopballe Mølle og møllesø. Kendt som kornvandmølle tilbage til 1600'årene. Stampeværk ca. 1775-1890. Nuværende bygning fra 1860, hvor et flormelsmølleri oprettedes som fortsatte indtil 1925. I 1921 installeredes turbine til strømproduktion, denne er stadig i drift.

Horsens kommune:

1) Herlykkegård Mølle. Kornmølle fra 1700'tallet. Fra 1918 vandturbine og elproduktion på stedet. I 1955 indstilledes driften. Bygningen findes bevaret, men intet af produktionsanlægget eksisterer idag.

Jelling kommune:

Hedensted kommune:

1) Klaks Mølle og tidl. smedie ved Bygholm Å. Se Tørring-Uldum Kommune.

2) Røde Mølle. Eksisterende møllebygning fra 1887. Møllen fik senere installeret vandturbine og fungerede som lokalt elværk. Vandturbinen eksisterer ikke mere.

3) Svends Mølle og Møgelkilde tidligere an-

delsmejeri. Svends Mølle er tidligere kornmølle fra 1600'tallet, fra 1912 installeres turbine og savskæreri. Turbinen fungerer stadig og producerer nu strøm. Møgelkilde Andelsmejeri er opført i 1925, som afløsning for et tidligere mejeri fra 1888.

Juelsminde kommune:

1) Brå Mølle ved Urlev Å. Vandmølle hvis historie kan føres tilbage til 1500'tallet, nuværende bygninger opført i 1868. I 1896 blev der installeret vandturbine. I dag produceres der strøm til møllegården på anlægget.

2) Hornsyld Bryggeri. Landsbybryggeri opført i 1897. Står ret uændret. Inventaret er overgået til Industrimuseet.

3) Skævlund Mølle og møllesø. Vandmølle med rødder tilbage til 1300'tallet. Nuværende bygninger opført i 1847. I slutningen af 1920'erne blev der installeret vandturbine, som findes bevaret. Møllen er bygningsfredet.

4) Palsgård hovedgård. Hovedgård siden 1412. Storlandbrug, men fra 1908 også industrianlæg. Der produceres halvfabrikata til fødevarerindustrien. Enestående samspil mellem gods og moderne industribyggeri. Hovebygningen er bygningsfredet.

5) Landsbyen Hosby. Landsby der med Palsgårds omdannelse til industri har fået karakter af fabriksby til Palsgård.

Egtved kommune:

1) Gødding Mølle. Vandmølle ved Vejle Å. Rødder tilbage til 1400'tallet. Nuværende bygninger opført i 1856. Vandturbine installeret i 1940'erne. Turbinen producerer stadig el. I tilknytning hertil to huse ved mølledammen. Et som har rummet en smedie og et som har rummet en brugsforening.

2) Bebyggelse omkring vejkrydset ved det tidligere Randbøl Andelsmejeri. Her bl.a. jernbanestation som blev opført i 1897 i forbindelse med anlæggelse af Vejle-Vandel banen og Randbøl tidligere andelsmejeri. Mejeriet blev opført i 1928 og lukkede i 1971.

3) Randbøldal, Rodal og del af Daldober. Engelsholm Papirmølle drevet af vandet i Vejle Å blev anlagt i 1732 som en af Danmarks første industrimøller. I 1846 omlagt til bomuldsvæveri. I 1872 blev de oprindelige bygninger nedrevet og der blev opført en ny fabriksbygning. I dag findes kun turbinehus, pakhuslænge, arbejderhuse og fabriksherrens bolig bevaret.

4) Dalekilde tidl. andelsmejeri. Opført i 1890, nedlagt i 1928. Velbevaret eksempel på tidligt andelsmejeri.

5) Dalekilde Vandmølle i Daldober. Grundlagt i 1888 som vognfabrik. Fabrikens maskineri blev oprindeligt trukket af et overfaldshjul, senere en dieselmotor og senest en vandturbine. Industrien på stedet ophørte omkring 1970.

6) Marshalls tidligere Klædefabrik. Oprindeligt en vandmølle, som i 1920 overgik til produktion af wulfing (oprivning af klude). Produktionen ophørte omkring 1960. Turbinen bliver i dag benyttet til fremstilling af elektricitet.

7) Haraldskær Fabrik. Ældre vandmølle som i 1872 blev overtaget af Vejle Træmassefabrikker. Året efter ombygget til nuværende bygninger der ligger hen over Vejle Å. I 1922 overgået til elproduktion, som ophørte i 1997 hvor opstemningen blev fjernet. I tilknytning hertil Fabriksherrens bolig, skole og degnebolig og lille fabriksby med station og brugsforening.

8) Vandkraftsteknologiske anlæg ved Donssøerne, Busholm bro og Dybvadbro station. Donssøerne blev omkring 1800 forsøgt tørlagt. Dette lykkedes dog ikke fuldstændigt. I 1919 købte Kolding Højspændingsværk søerne for at bruge dem til vandreservoir for Harteværket. Stallerup Kanal blev gravet for at lede vandet til Harteværket.

Vejle kommune:

1) Grejsdalen, se under Tørring-Uldum kommune.

2) Bredal tidligere andelsmejeri. Oprettet i 1916 som et typisk andelsmejeri. Bygningen er udvendig meget intakt, selvom mejeriet er overgået til anden anvendelse.

3) Tirsbæk Overmølle. Opført omkring 1850 som savmølle til Tirsbæk Hovedgård. Senere blev der installeret turbine. Møllen er nedlagt men har fortsat vandføring. Drivaksel, båndsav og bloksav bevaret.

Børkop kommune:

1) Børkop Vandmølle. Kornmølle siden 1500-tallet. I 1816 opført Valkemølle og i 1855 desuden en vindmølle, ophørte med kommerciel drift i 1955. Siden restaureret og fredet.

2) Brøndsted Mølle. Nuværende bygning opført i 1866. Turbine fremstiller stadig strøm.

3) Landsbyen Smidstrups ældre dele. Herunder særligt Andelsmejeriet i mejeribyen, opført 1888.

Fredericia kommune:

1) Direktør Plums bygninger på Trelde Næs. Opført omkring 1920 som rekreativt område, men også landbrug og skovdrift. Savværk ved kulvig Havn hvorfra træet kunne udskibes.

2) Ældre dele af landsbyen Herslev. Herunder særligt smedie og stadig fungerende savværk.

3) Gammelby Vandmølle. Kendt siden 1500-tallet. Den nuværende bygning er opført i 1827, senere også valkeværk. Mølle drift ophørt i 1950. Restaureret og fredet.

4) Kongsted Vandværk. Opført i 1929 for at levere vand til Fredericia.

5) Skærbækhavn og Skærbækværket. Fiskerihavn med igangværende yachtværft. Skærbækværket blev opført 1946-1950. Hertil findes arbejderboliger. Skærbækværket har egen havn.

Lunderskov kommune:

1) Ferskvandsdambrug ved Rolles Mølle. Anlagt som et af landets første ferskvandsdambrug i slutningen af 1800-tallet. Nu nedlagt, men der findes spor af bassinerne.

2) Drasbæk Mølle. Kendt siden middelalderen. Nuværende bygning er opført i 1910 som valsemølle. Møllen er tubinedrevet og stadig i drift.

Kolding kommune:

1) Gudsø Vandmølle. Møllested siden middelalderen. Nuværende bygning opført i 1867, sandsynligvis ombygget i 1880'erne og møllen nedlagt i 1960. Der er bevaret en del mølleinventar. Møllens elektriske udstyr er overdraget til Teknisk Museum.

2) Harteværket med tilhørende anlæg. Vandkraftsanlæg opført 1919/20. Udover selve vandkraftscentralen med tre stadig fungerende turbiner, findes der en 2 km lang kanal som leder vandet til værket, 2 funktionær- og arbejderhuse og garage og værkstedsbygning.

3) Dalby Mølle. Kornvandmølle med historie tilbage til 1400'årene. Nuværende bygninger fra 1857. Møllen blev ombygget og udvidet i 1916. I

1930 startede fremstilling af havregryn. Turbine på 55 hk. og 30 hk. Mølleriet nedlagt.

4) Sønder Bjert by. Velbevaret sammensmeltning af landsby og stationsby med Bendiksens Snedkerværksted, Andelsmejeriet, Vesterlykke, Tatolforretning og den tidligere station til Hejlsmindebanen.

5) Sønder Stenderup by. Herunder tidligere andelsmejeri, station og elværk.

6) Hoppehuse tidl. station. Velbevaret landstation med indtakt pakhus. Stationen er opført i 1911 i forbindelse med anlæggelse af banen mellem Kolding og Vamdrup.

Vamdrup kommune:

1) Huse i Jernbanegade 1-7, Vamdrup. Det gamle stationsbymiljø. Miljøet opstod som følge af Vamdrups funktion som grænseby og anlæggelsen af jernbanelinien Padbrog-Fredericia i 1866. Husene i Jernbanegade blev opført til de øverste funktionærer indenfor Statsbanerne og Toldvæsnet.

2) Landsbyen Hjarup. Her særligt andelselektricitetsværk fra 1906.

3) Landsbyen Ødis-Bramdrup. Her særligt den station med tilhørende pakhus som blev anlagt nord for byen. Stationen er velbevaret, med bl.a. det oprindelige malede træloft i venteværelset.

Nettoliste

De fem industrimiljøer i Vejle amt, som Kulturarvsstyrelsen bør se særligt på i forbindelse med en national udpegning af 25 emner.

Man kan diskutere, hvilke kriterier der skal bruges i forbindelse med udvælgelse af kun fem miljøer i et område af Vejle amts størrelse. Øvelsen er svær, når man skal forsøge at dække alle de vigtige brancher og hele perioden 1840-1970.

De fem miljøer på nedenstående liste er udvalgt blandt de 36 på bruttolisten ud fra følgende kriterier:

1) Et miljø skal være velbevaret rent bygningsmæssigt for at komme i betragtning.

2) Der skal være mulighed for at beskrive et miljøes historie grundigt, hvilket forudsætter, at der findes et godt kildemateriale bevaret.

3) Et miljø skal, for at komme på tale, selvfølgelig fortælle en central historie om områdets industrielle udvikling.

4) Miljøer som ikke vil have en chance i en traditionel fredningssammenhæng, får i denne sammenhæng forrang. Hermed skal forstås, at miljøer, som i den brede offentlighed i dag bliver opfattet som grimme, vil have større risiko for at forsvinde, end miljøer som rummer bygningsmæssige kvaliteter, som allerede er almindeligt respekteret.

Vi ser formålet med dette projekt, som værende at sætte fokus på de sider af industrisamfundet, som ellers med al sandsynlighed vil være forsvundet om 50 år.

Rækkefølgen af miljøerne på nettolisten er ikke udtryk for en prioritering.

Den nedenstående liste skal ses som en uddybning af den registrering, som er blevet miljøerne til del i bruttolisten.

1. Bastian, Horsens.

Produktion:

Oprindeligt opført som trævarefabrik i 1874. Fra 1896 indrettet til elektromekanisk fabrik med særlig vægt på fremstilling af telefoner.

Funktionsperiode:

1874-1896 Trævarefabrik
1896-1965 Elektromekanisk fabrik

1965-1990'erne Udlejet til forskellig småindustri og lager.

1990'erne- Uudnyttet

Begrundelse:

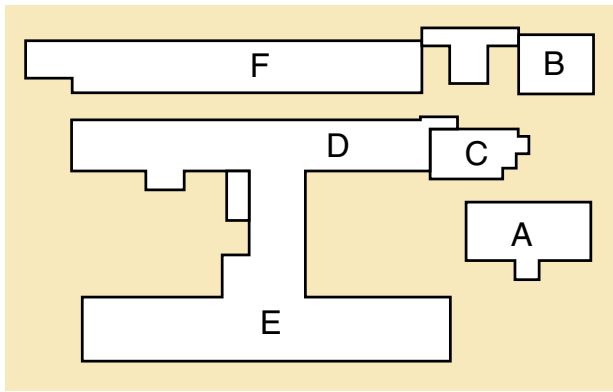
Bastian er et enestående industrielt anlæg fra sidste tredjedel af 1800'tallet. Først og fremmest er Bastian bemærkelsesværdig i kraft af de arkitektoniske kvaliteter, som bygningerne rummer. Virksomheden giver imidlertid også mulighed for at formidle en god kulturhistorisk fortælling om tiden, da den industrielle udvikling var båret af dampkraft, og virksomhederne for manges vedkommende var ejet af betydningsfulde enkeltpersoner, som blandt en masse prestigefulde fabriksbyggeri med tidens bedste arkitekter og ingeniører. Anlæggets oprindelige dele fra 1874 er tydeligt afgrænset i forhold til de senere til- og ombygninger, som i øvrigt også rummer arkitektonisk kvalitet.

Bastians kvaliteter er allerede anerkendt i den forstand, at miljøet er bygningsfredet og har været det siden 1986. Fredningen har imidlertid ikke betydet, at Bastian er blevet sikret for eftertiden. I tiden efter 1986 er anlægget blevet ramt af et omfattende forfald, som senest har betydet, at Kulturarvsstyrelsen har accepteret, at en af virksomhedens fredede længer er blevet nedrevet. I de kommende år skal der ske en omfattende forandring af hele kvarteret omkring Bastian. Det er derfor nu vigtigt at sikre, at Bastian ikke bliver alt for omfattende ombygget i forbindelse med en renovering, og at der ikke i forbindelse med ændringerne på grunden bliver bygget andre bygninger for tæt op ad det fredede anlæg.

Udover at bygningsværket Bastian fortjener at blive ordentligt bevaret for eftertiden, fortjener virksomheder også at få sin historie ordentligt beskrevet. Materialet findes til en sådan beskrivelse.

Beskrivelse af miljøets bygningsdele¹:

A: Den oprindelige bestyrerbolig fra 1874. Opført i et plan med kælder og udnyttet loftsetage. Bygningen er opført i blank grundmur med skiftevis gule og røde sten, således at der dannes bånd i

murværket. Taget består af skifer. Oprindeligt har der syd for bygningen været en privathave til bestyrerfamilien.

B: Den oprindelige funktionærbolig fra 1874, bestående af to adskilte lejligheder, en til værkføreren og en til maskinmesteren. Bygningen er udført på samme måde som bygning A.

C: Det sammenbyggede kedel- og maskinhus fra 1874. Opført i blank mur af gule og røde sten med murdekorationer. I forbindelse med kedelhuset på husets østgavl findes den karakteristiske dampskorsten.

Der findes en dampkedel og en dampmaskine bevaret i bygningerne, men dampmaskinen en Atlas, er fra telefonfabrikkens tid.

D: 3-etagers produktionsbygning. Halvparten

længst mod maskinhuset er opført i 1896 efter Emil Møllers overtagelse. Bygningen blev forlænget mod vest ad 2 omgange i 1911 og 1916 ved arkitekt Viggo Norn. Bygningen er stilmæssigt udført, så den følger bygningerne A-C. Oprindeligt fandtes der, hvor nu D ligger, en bindingsværksslænge i en etage.

E: Bygning E og forbindelsesbygningen mellem E og D blev opført af Viggo Norn i 1936. Bygningen er opført som en 3-etages bygning med samme sten som de øvrige bygninger i anlægget, men stilmæssigt præget af funktionalismen.

F: Bygning F er nu nedrevet. På stedet lå en bindingsværksslænge fra 1874, som senere i telefonfabrikkens tid, blev forlænget.

2. Shells olieraffinaderi, Fredericia.

Produktion:

Forarbejdning af råolie til brugbare brændsler lige fra fuelolie og fyringsolie til jetbrændstof.

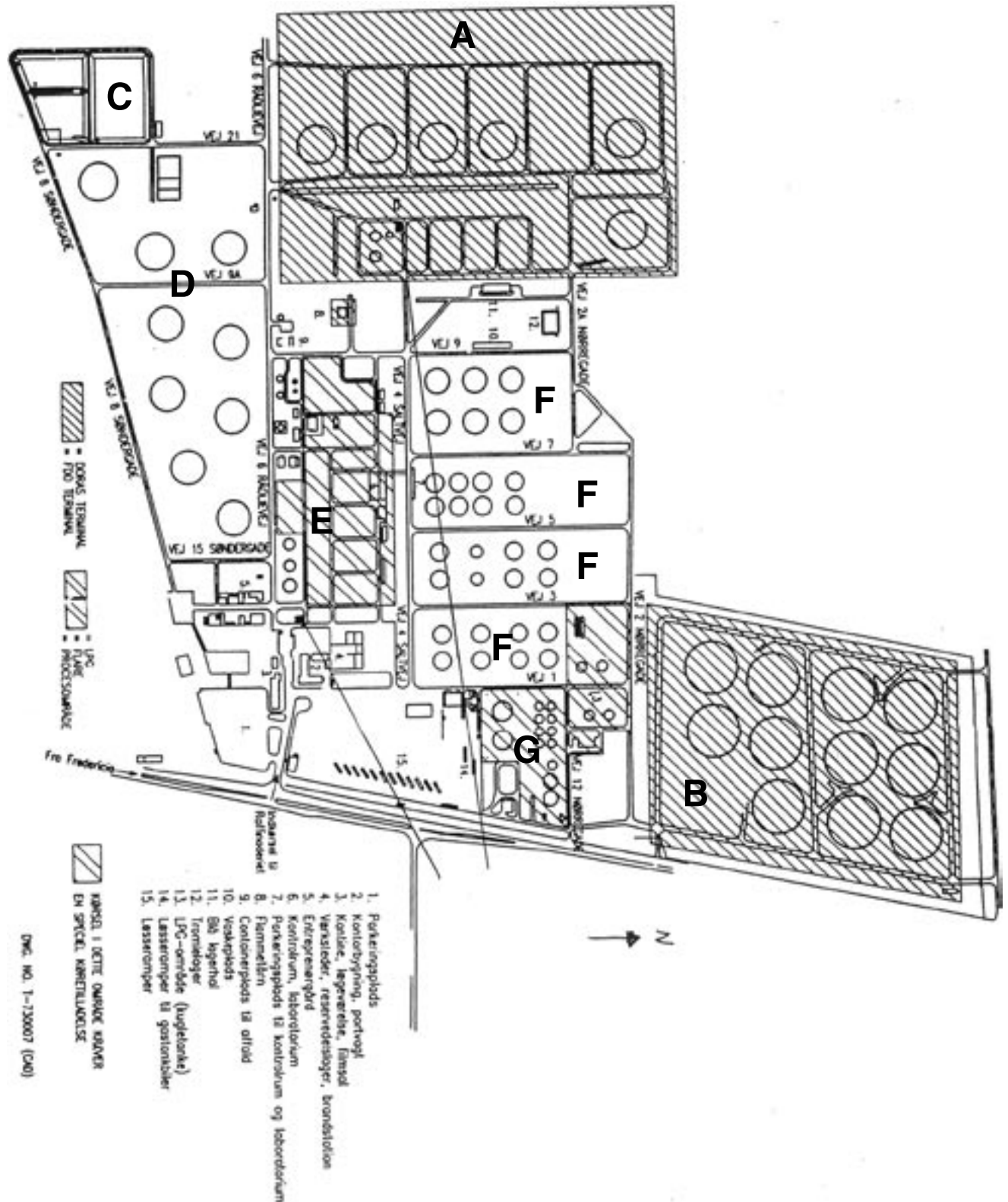
Funktionsperiode:

Opført i årene 1963 og frem. Stadig i drift med den oprindelige produktion.

Begrundelse:

Den kemiske industri har spillet en stor rolle for Fredericia lige siden 1915, hvor Superfos (i dag Kemira Grow How) blev anlagt på havnen. I 1960'erne steg betydningen, bl.a. i kraft af olieindustriens anlæg i byen.

Olieraffinaderiet fortæller en vigtig historie om det danske olieeventyr, ligesom offshore-industrien i Esbjerg. Oliens store betydning, som nutidens vigtigste energikilde, vil måske ikke længere gøre sig gældende om 50 år. Derfor er det vigtigt at sikre,

at oliens og de anlægs historie, som udnyttelsen af olien nødvendiggjorde, bliver fortalt, så fremtidens generationer også kan forstå den energikildes betydning for det senindustrielle samfund. Olie dækkede i 1980 67% af det danske energiforbrug. Siden er procentdelen faldet til ca. 50%. En stor del af det danske olieforbrug bliver brugt i transportsektoren, hvor olien er enerådende.

Da raffinaderiet blev bygget i 1960'erne kom al råolien ind med skib til Skanseodden for at blive transporteret i en rørledning til raffinaderiet. I dag, og siden 1984, løber olien den anden vej fra Doras terminalen på raffinaderiet til udskibningshavnen, hvor den del af råolien, som Shell ikke aftager til raffinering, bliver udskibet. Næsten al den olie (over 80%) som bliver pumpet op af felterne i Nordsøen, kommer gennem Doras terminalen i Fredericia.

Raffinaderiet er markant byggeri, bygget i en tid, hvor det var praktiske hensyn og økonomiske betragtninger, som styrede udformningen af anlæggene og ikke Danmarks bedste arkitekter. I 1960'erne tegnede arkitekterne koncernernes hovedkontorer, mens produktionsbygningerne blev udformet af ingeniører. Derfor vil raffinaderiet aldrig opnå fredning ud fra dagens kriterier, men kulturhistorisk er det et centralt anlæg, som fortæller en god historie om industrien i 1960'erne.

Beskrivelse af miljøets bygningsdele²

1. Parkeringsplads for personbiler
2. Kontorbygning og portvagt. Bygningen er oprindeligt opført i 1965. Udvidet i 1993. 2 etager, mursten og fladt tag.
3. Kantine, lægeværelse og filmsal. Opført i 1965. Udvidet i 1983. 2 etager, mursten og fladt tag.
4. Værkstedbygning, reservedelslager og brandstation. Oprindeligt opført i 1965. Udvidet i 1993.
5. Entreprenørgård. Opbevaring af maskiner m.v.
6. Kontrolrum og laboratorier. Oprindeligt bygget i 1965. Udvidet i 1979. 2 etager, mursten og fladt tag.
7. Parkeringsplads til personbiler.
8. Flammetårn. Tårnet er en skorsten, hvor der i toppen altid brænder en flamme. I tilfælde af et uheld kan man sende olie og gas ud denne vej, og det vil så under kontrollerede forhold blive brændt af.
9. Containerplads til affald.
10. Vaskeplads.

11. Blå lagerhal.
12. Tromlelager. Opbevaring af olietønder.
13. LPG-område. Kugletanke med gas (butangas).
14. Læsseramper til gastankbiler
15. Læsseramper til tankbiler der kører med flydende brændstoffer (benzin mv.).

A. Doras Terminal. Dette område hører egentlig ikke med til raffinaderiet. Tankene er ejet af DONG, men anlægget drives i det daglige af Shells folk på stedet. Her munder olieledningen fra Nordsøen ud og råolien bliver opbevaret i tankene, inden den enten bliver udskibet fra Skanseodden eller bliver raffineret på Shells anlæg. Doras terminalen rummer 6 råolie-tanke af hver 44.000 kubikmeter. Tankene har flydende låg, som sænker og hæver sig alt efter oliestanden i beholderen. På området findes også et vandudskilningsanlæg, som kan filtrere de ca. 3 % vand fra, som olien indeholder, når den kommer ind fra Nordsøen. Doras terminalen er blevet udvidet flere gange, siden den blev sat i drift samtidig med olieledningen fra felterne i Nordsøen i 1984.

B. FDO Terminal. På samme måde som Doras Terminalen er dette ikke et Shell-ejet anlæg og dermed egentlig ikke en del af raffinaderiet. FDO, "Foreningen Danske Olieberedskabslagre", er en forening, som drives af de danske olieselskaber. Olieselskaberne har forpligtet sig til, overfor den danske stat, at have en vis lagerkapacitet af salgsklare olieprodukter. I Danmark svarer denne lagerkapacitet i dag til ca. 80 dages forbrug, således at man i en krisesituation stadig kan forsyne det danske marked. De 11 tanke på FDO terminalen er kun et af de danske lagre og blandt de såkaldte "mindstelagre". Der findes også tankanlæg andre steder, også såkaldte "beredskabslagre" som er nedgravede eller på anden måde beskyttede og derfor bedre er i stand til at forblive intakte i en krigssituation. Tankene på FDO terminalen er med fast tag.

C. Branddam. En del af virksomhedens eget brandberedskab, som også består af to pumpestationer umiddelbart nord for dammen og en brandstation i bygning 4.

D. Shells egne råolietanke. Disse tanke har flydende låg, på samme måde som tankene på Doras Terminalen. 7 af tankene er oprindelige fra raffinaderiets åbning. To af tankene længst mod vest er opført i henholdsvis 1971 og 1983.

E. Procesområdet. Det er her raffineringen foregår.

Råolien varmes op og destilleres, således at man får skabt de forskellige brændstoffer, lige fra fuelolie til skibe til jetbrændstof til fly. Energien til opvarmningen af råolien kommer fra en gasturbine på området, ligesom der findes en række kedler, hvor der fremstilles damp. På området findes også to skorstenene, en oprindelig betonskorsten på 99 meter og en nødskorsten på 45 meter i stål, opført i 1985. I 1990'erne er procesområdet blevet udvidet med et afsvovlingsanlæg og en svovltank. Dette tiltag er taget for at reducere svovlindholdet i diesel- og fuelolie. På samme måde er der i 1990'erne etableret et anlæg til at trække benzen ud af benzin.

F. Færdigvarelager. Det er her de færdige produkter bliver opbevaret i tanke. De fleste af disse tanke har fast tag. Tankene i dette område er alle oprindelige fra raffinaderiets anlæggelse.

G. Additivgård og LPG-lager. Dels kugletanke til gas og dels beholdere til additiver som tilsættes de færdigdestillerede olieprodukter. Hvert olieselskab har sammensat sin egen additivpakke, som tilsættes benzin og dieselolie inden den fyldes på firmaets tankbiler. Hvert af de selskaber, som køber færdigvarer ved raffinaderiet, har således sin egen tank. De to største tanke, dem længst mod syd, lige nord for "14", er opført i 1998. På stedet fandtes før den tid syv mindre tanke.

3. Palsgårds industrier, Juelsminde.

Produktion:

Tilsætningsstoffer til fødevarerindustrien og færdigblandinger til bagerierne.

Funktionsperiode:

Heresæde siden 1412.

1908- Industriel fremstilling af tilsætningsstoffer til fødevarerindustrien, men samtidig stadig stor landbrugsbedrift.

Begrundelse:

Et spændende miljø, hvor et herregårdsmiljø har udviklet sig til et industrielt miljø. Der findes på området fabriksbygninger fra forskellige perioder samt arbejderboliger fra 1920'erne. Udover, at miljøet er specielt i kraft af sin sammensmeltning af en stor landbrugsbedrift og en storindustri, er det også interessant, fordi miljøet kan være med til at formidle historien om den danske fødevarerindustri, som opstår i starten af det tyvende århundrede, som erstatning for en tidligere håndværksmæssig produktion. Den nye industrielle produktion og behandling af fødevarer sker i sammenhæng med udviklingen af kunstige tilsætningsstoffer, som kan øge holdbarheden og give færdigvarerne den rigtige farve og konsistens.

Palsgårds hovedbygning er bygningsfredet og det samlede område, inkl. industrierne omkring hovedgården, er udpeget som et kulturhistorisk beskyttelsesområde af Vejle amt.

Virksomhedens historie er grundigt beskrevet indenfor de sidste år.

Beskrivelse af miljøets bygningsdele³.

1. Administrationsbygning. Opført i 1972 af mursten og tegltag. 1 etage. Administrationsbygningen blev opført på brandtomten efter en stor brand på Palsgårds industrier i 1970.

2. Lagerhal. Opført i 1973 af mursten. Fladt tag. 1 etage.

2A. Bogholderi. Opført i 1968. Mursten og fladt tag.

3. Fedtfabrik. Bygningen er oprindeligt opført i 1917, men væsentligt ombygget i 1960. Mursten og tegltag. 1 etage.

3A. "Gule Magasin". Opført i 1850 af mursten med tegltag. 3 etager.

4-7. Palsgårds oprindelige avlsbygninger. Fungerer i dag som lager, traktorgarager mv.

7A. Korntørreri og mølleri. Opført i 1972. Tag af blikplader. 1 etage.

8. Råvarelager. Opført 2001. 1 etage. Betonelementer.

8A. Vareindlevering. Opført 2000.

9,10 og 11. Spray- og ekstruderfabrik. Opført i 1978. 3 etager. Sider i blikplader og flad tagkonstruktion. Udvidet i 1988.

9A. Varmecentral. Varmecentral er indrettet i eksisterende bygning i 1986. Bygningen opført i 1960 af mursten og eternittagplader. 1 etage.

12. Ny ekstruderfabrik. 3 etager. Opført 2003.

13. Lagerhal. Opført 1988. Betonelementer og fladt tag.

14 og 15. Lagerfaciliteter. Opført i 1994.

16. Tilbygning til eksisterende pulverfabrik i 1990. Indeholder også bedefaciliteter.

17. Pulverfabrik. Bygning opført i 1966 og væsentligt ombygget i 1968. 1 etage. Mursten og bliktag.

18. Rumbygning. Indeholder reception, kantine, kontorer, laboratorier mv. Opført i 2001. 2 etager. Mursten og tagpaptag. Opført i stedet for tidligere bygning med samme formål, som nedbrændte i 2000.

19. Chokoladelaboratorium opført i 1995 i præfabrikerede betonelementer. 2 etager.

20. Forsøgsbagerier (Herbert Schou huset). Opført i 1989. 1 etage. Mursten og tagpaptag.

21. Emulgatorfabrik. Opført i 1966. Mursten og bliktag. 1 etage.

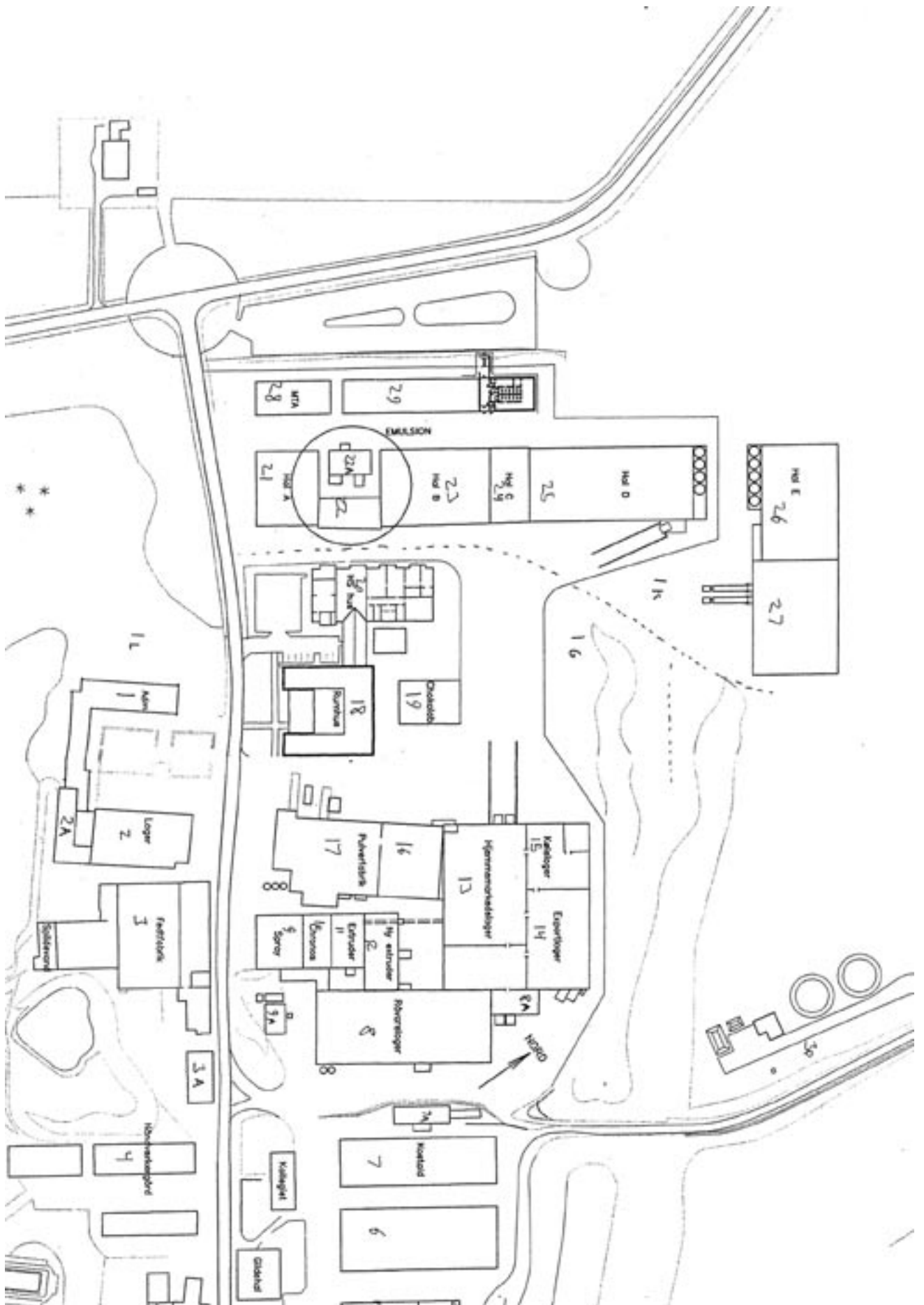
22. Kontorbygning. Opført i 1970. Mursten og fladt tag. 1 etage.

22A. Varmecentral. Opført 1970. Mursten. 1 etage.

23. Emulgatorfabrik. Opført i 1970. Mursten og bliktag. 1 etage.

24. Udvidelse til bygning 23. Opført i 1974 i samme materialer som bygning 23.

25. Køle- og proceshal. Opført i 1994. Betonelementer og fladt tag. 1 etage.

26 og 27. Emulgatorfabrik. Opført i 2003. Knap 5500 kvadratmeter. Indeholder bla. spraytårn. Opført i betonelementer med fladt tag. Bygningerne er forbundet med bygning 25 ved hjælp af en ingeniørgang.

28. Smedeværksted. Bygningen er opført i 1970. Vægge af mursten og fladt tag. 1 etage.

29. Lager. Opført i 1970. Murstensvægge og fladt tag. 1 etage.

30. Vandværk. Opført i 1992. Mursten og eternittag. 1 etage.

4. De Danske Bomuldsspindrier, Vardevej i Vejle

Produktion:

Bomuldsspindri

Funktionsperiode:

1896-1993 Bomuldsspindri

1993- Indrettet til værksteder for kunstnere mv.

Begrundelse:

Tekstilindustrien har været dominerende i Vejle i første del af 1900'årene på en måde, så denne branche virkelig var motoren i den store udvikling, som Vejle gennemgik i perioden. Spindrierne på Vardevej er kun et af de fabriksanlæg, som var helliget denne branche, men i dag er det det bedst bevarede anlæg.

Spindribygningerne står nu overfor at skulle renoveres og nyindrettes bl.a. til Vejle museum.

Bygningerne er vigtige at bevare, fordi de kan vise fremtidens vejlensere, at bomuldsindustrien var en vigtig brik i udviklingen af kommunens fremgang i starten af det 20. årh., men også fordi bygningerne

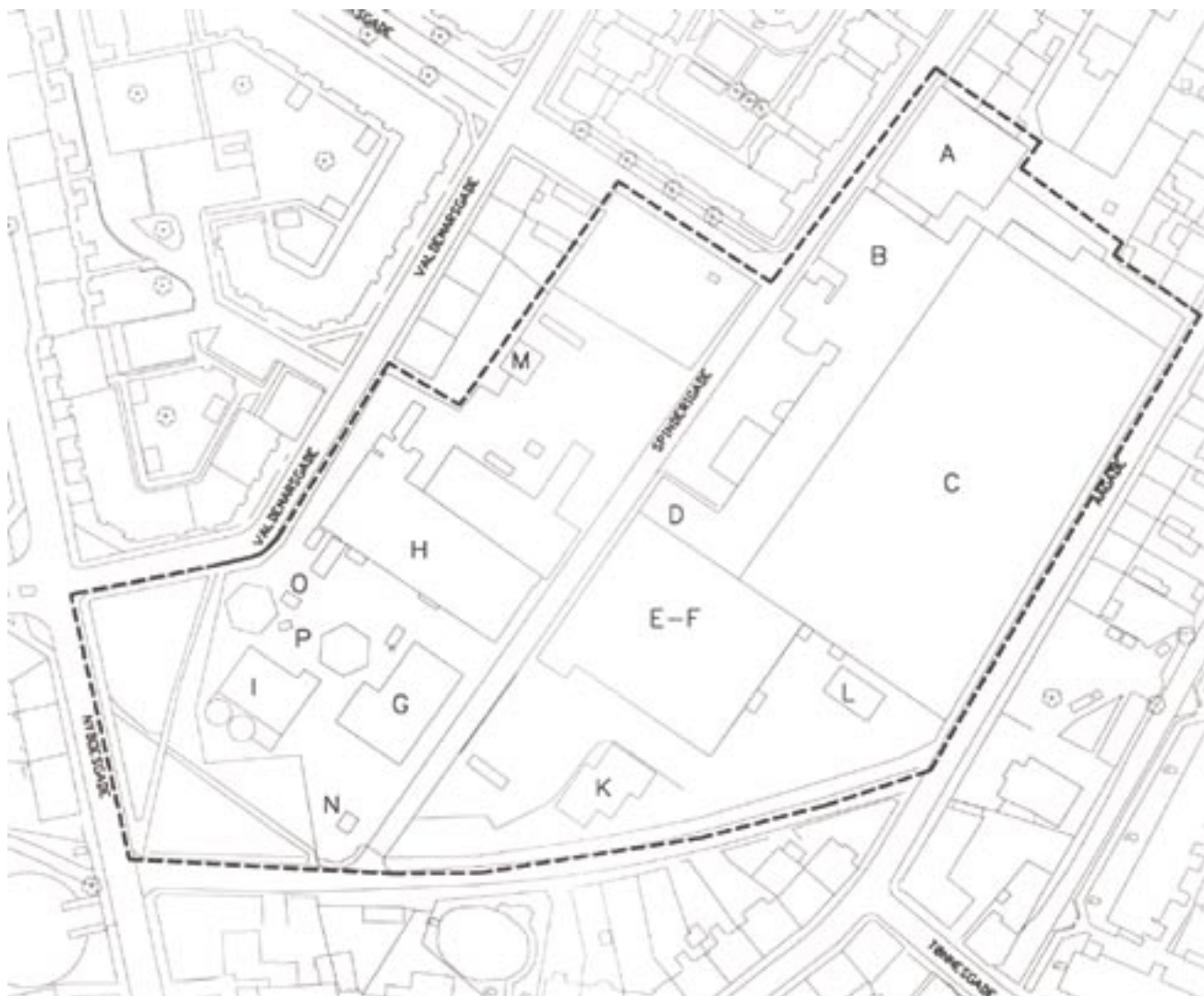
fortæller en generel historie om udviklingen i industribyggeriet i perioden. Blandt de bevarede bygninger på området findes både haller med det karakteristiske shedtag båret af støbejernssøjler, men også haller fra 1950'erne, hvor man i stedet bygger med forspændt beton, som giver mulighed for meget større frie spænd, end man hidtil havde kendt.

Beskrivelse af miljøets bygningsdele⁴.

A: Farveribygning. Bygning A er den eneste overlevende bygning, hvis historie går tilbage til spindriets anlæggelse i 1896. Bygningen er i 1 etage, grundmuret og med tagpaptag båret af støbejernssøjler.

Bygningen blev oprindeligt opført til at huse fabrikens blegeri. Senere husede den også virksomhedens farveri. I 1957 blev blegeri og farveri flyttet til den nyopførte bygning H, og bygning A kom i stedet til at fungere som tvindri og karteri.

B og D: Forbygning til bomuldsspindri. Bygningen er en muret bygning i 2 etager med hvælvet betontag. Bygningerne er udvendigt karakteriseret med nogle murede facader med stålvinduer.

Bygningen er opført i 1924 efter den store brand på virksomheden. Bygningerne B og D tjente som service- og lagerbygninger med bomuldsrenseri og kontorer.

C: Bomuldsspinderi. Bygningen er en shedtagsbygning i 1 etage båret af betonsøjler og opført med murede facader. Bygningen er opført i 1924 og sammenbygget med andre bygninger.

Bygningen blev opført til at huse bomuldsspinderiet, efter at den oprindelige spinderial brændte i 1924.

E og F: Spinderialer. Bygningerne er opført som

en betonkonstruktion med murede facader. Bygningen rummer to store rum, hvor tagkonstruktionen bæres af buede betondragere.

Bygningerne blev i 1951 opført som spinderialer og dermed som en kraftig udvidelse af virksomhedens spinderialkapacitet.

G: Kedelbygning. Bygningerne er udført som en betonkonstruktion med murede facader. Bygningerne er opført i 1943 som kraft- og varmforsyning til spinderiallægget. Den højeste bygning udgøres af to store rum: et forholdsvis lavt rørfordelingsrum samt et meget højt ovnrøm. Den laveste bygning består af to store rum: et lavt rørfordelingsrum og et højloftet kedelrum + div. mindre teknik- og trapperum.

H: Farveri. Bygningerne er en søjle-drager-betonkonstruktion med murede facader opført i 1956. Bygningerne udgøres af et rum i hele bygningens højde med buede betondragere til at bære taget.

I: Vandbehandlingsanlæg. Bygningerne og vandbeholderne er opført i 1950'erne. Bygningerne består af en muret teknikbygning og forskellige vandbeholdere udført i beton.

Spinderialiet havde egen vandboring p.g.a. af et meget stort vandforbrug, især i farveriet.

K-X: Diverse småbygninger. De fleste af disse er af nyere dato og derfor ikke interessante i denne sammenhæng.

5. Andels svineslagteriet, Horsens.

Produktion:

Slagtning af kreaturer og svin, helt overvejende svin. Forædling af svinekød.

Funktionsperiode:

1887- Svineslagteriet fungerer stadig på den oprindelige placering, men det vil i starten af 2005 blive nedlagt.

Begrundelse:

Svineslagteriet i Horsens var verdens første andelssvineslagteri og blev dermed inspirationskilde for de øvrige andelsslagterier, som kort efter slagteriet anlæggelse i Horsens voksede op i de fleste andre større byer. De fleste andre slagterier fra slutningen af 1800'tallet er nedlagt i dag og deres bygninger fjernet, fordi de lå på attraktive grunde i byernes centre tæt op ad banegård og havn. Det er derfor oplagt at sætte en indsats ind for at sikre, at slagteriet i Horsens måske ikke bliver fysisk bevaret i sin helhed, men at det som det mindste bliver

dokumenteret for eftertiden. I Horsens findes en enestående mulighed, fordi Danish Crown rykker ud af bygningerne om kort tid, og fordi der findes et godt kildemateriale bevaret på virksomheden. Derudover findes der i Horsens mulighed for at trække historien helt op til nutiden, hvor færdiggørelsen af Nordeuropas største svineslagteri i øjeblikket nærmer sig sin afslutning.

Slagteriet er karakteristisk for sin tid ved konstant at have udviklet sig efter knopskydningsprincippet, tilsyneladende uden nogen overordnet plan. I miljøet indgår i dag derfor bygninger fra alle slagteriets epoker.

Beskrivelse af miljøets bygningsdele⁵.

1. Administrationsbygning i 3 etager. Opført i 1959. Udført i jernbeton og med fladt tag. Bygningens grundareal er 470 kvadratmeter.
2. Vaskeplads for lastbiler. Indrettet i 1987.
3. Frysehus. 1 etage. Opført i 1969 på et grundstykke erhvervet af Hede Nielsens fabrikker. Hede-

Nielsens fabrikker ejede jorden langs det meste af Konsul Jensens Gades nordside indtil 1969, hvor slagteriet købte de stykker, hvor frysehuset blev opført. Grunden langs Konsul Jensens Gade øst for frysehuset var herefter stadig ejet af Hede Nielsen.

4. Lager. Bygningen ligger på grundstykke oprindeligt ejet af Hede Nielsen.

5. Lager og kontorbygning i 2 etager. Bygningen er opført af Hede Nielsens fabrikker og har fungeret som del af rørfabrikken på den anden side af Emil Møllers Gade. Det vides ikke hvornår bygningerne 4 og 5 er blevet en del af slagteriet, men formentlig er det sket i 1980'erne.

6. Kreaturstald. 1 etage. Opført i 1957, som erstatning for tidligere staldbygning med omtrent samme placering.

7. Kreaturslagteri i 1 etage. Bygningen ligger, hvor der indtil 1929 var en remisebygning tilhørende de private jernbaner til Tøring og Bryrup. Kreaturslagteriets opførelsestidspunkt er ukendt, men det er indrettet til slagteri på et tidspunkt omkring 1935.

8. Slagtegang. Opført som tilbygning til den eksisterende slagtegang i 1968. På stedet lå indtil da en svinefold.

9. Det oprindelige slagteri. Indeholder i dag slagtegang for svin, tarmrenseri, svideovne, kølerum, dåseskinkefabrik mv. Bygningen er næsten totalt ombygget, således at der faktisk kun findes fundamentsrester tilbage fra det oprindelige slagteri. Bygningen er ud mod Emil Møllers Gade påført ekstra etage i 1958 til dåseskinkefabrik og mod syd i 1949 til ny pølserafdeling.

10. Drænebygning i 3 etager. Opført i 1962.

11. Hvilerumsbygning (til medarbejdernes velfærd) opført i 1986 i 2 etager.

12. Mandskabsbygning til omklædning, laboratorier, kontorer for dyrlæger m.v. 4 etager. Opført i 1964-66. På stedet lå tidligere en bygning med samme formål i 2 etager opført 1938. Endnu tidligere var der på stedet en pølsefabrik opført i 1889.

13. Det oprindelige maskinhus og kedelcentral. I 1956 bygget sammen med bygning 14 til maskin- og træværksteder. Bygningerne rummer forsat kedelanlæg. 1 etage.

14. Værkstedbygning i 1 etage. Ombygget i 1956.

15. Svinefold i 1 etage. Opført i 1968.

16. "Sort afdeling" (rengøring af dyrene inden de kommer ind i bygning 8). Opført i slutningen af 1980'erne.

17. Indlæsningsbygning (grisene bliver her læsset af lastbilerne). 2 etager i præfremstillede betonelementer. Opført i 1987.

18. Ekspeditionsbygning, hvor færdigvarerne læses på lastbiler. Opførelsestid ukendt, men indenfor de sidste 30 år.

Noter

1) Oplysningerne om bygningerne på Bastian-grunden stammer fra Erik Brandt Dam og Jan Bo Jensen "Bastian – genanvendelse af et industrianlæg i Horsens", Århus 1985.

2) Oplysningerne om bygningerne på raffinaderiet stammer fra Fredericia kommunes byggesagsarkiv og BBR-registret.

3) Oplysningerne om Palsgårds bygninger stammer fra Byggesagsarkivet på Juelsminde kommune og BBR-registret.

4) Registreringen baserer sig på arkitektfirmaet Birch & Svenning A/S rapport, og Vejle Museum og Vejle Byhistoriske arkivs rapporter om spinderikomplekset, alle tre udarbejdet i 2003.

5) Oplysningerne om bygningerne på slagterigrunden stammer fra Horsens kommunes byggesagsarkiv

Erhvervstælling 1970. Antal medarbejdere i de forskellige brancher

	Horsens Kommune	Vejle Kommune	Fredericia Kommune	Kolding Kommune	Hele landet	Vejle Amt
Gruppe I						
Næringsmiddelindustri	1317	2280	996	1626	95565	8860
Drikkevareindustri	169	54	3	71	11751	339
Tobaksindustri	333	7	488	12	6014	878
Ialt	1819	2341	1487	1709	113330	10077
Gruppe II+III						
Tekstilindustri	106	1193	271	514	23709	2563
Beklædningsindustri	526	602	783	612	41581	3505
Ialt	632	1795	1054	1126	65290	6068
Gruppe IV+V						
Træ- og korkvareindustri	221	127	124	190	25269	1623
Fremstilling af møbler mv.	564	234	251	71	21465	1793
Ialt	785	361	375	261	46734	3416
Gruppe VI						
Garveri, læderindustri	3	29	5	8	3005	65
Ialt	3	29	5	8	3005	65
Gruppe VII						
Sten-, ler- og glasindustri	174	179	114	393	29633	1830
Ialt	174	179	114	393	29633	1830
Gruppe VIII						
Jern- og stålværker, jernstøberi	92	121	386	28	12288	795
Jern- og metalvareindustri	401	380	159	377	25652	1900
Elektromekanisk industri	1029	232	441	415	44116	2463
Maskinfabrik og -værksted	903	768	529	1359	87502	5705
Ialt	2425	1501	1515	2179	169558	10863

Fortættets næste side

Erhvervstælling 1970. Antal medarbejdere i de forskellige brancher

	Horsens Kommune	Vejle Kommune	Fredericia Kommune	Kolding Kommune	Hele landet	Vejle Amt
Gruppe IX						
Mineralolie- og asfaltindustri	17	29	230	34	4096	399
Gummiindustri	359	28	6	20	4470	473
Kemisk industri	148	83	598	192	22343	1235
Ialt	524	140	834	246	30909	2107
Gruppe X+XI						
Papir- og papirvarerindustri	506	123	169	437	11929	1385
Grafisk industri	490	485	186	466	42506	1865
Ialt	996	608	355	903	54435	3250
Diverse						
Transportmiddelindustri	613	506	548	591	73500	3415
Anden fremstillingsindustri	426	333	295	474	24312	2063
Fabr. uden nærmere angivelse	465	267	219	196	26713	1539
Ialt	1504	1106	1062	1261	124525	7017
Total	8862	8060	6801	8086	637419	44693
Indbyggertal	52206	49848	43865	52520	490000	306300
% af befolkningen ansat i industrien	17	16,2	15,5	15,4	13	14,3

Tallene stammer fra Folke- og boligtællingen af nov. 1970. Statistisk tabelværk II og VIII 1973.

Industriællingen i 1935. Antal virksomheder og antal medarbejdere fordelt på brancher

Gruppe I	Horsens		Vejle		Fredericia		Kolding		Hele landet	
	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal medarb.	Antal medarb.
Fødevarer og nydelsesmidler										
Møller	2	21	1	86						
Bageri	2	18	1	10			2	19		
Iscremefabrik	1	8								
Slagteri, svin og kreaturer	2	141	1	173			2	211		
Fjærkræsslægteri	1	7					1	11		
Tarmrenseri	1	9								
Mejeri	1	7	1	6			2	14		
Opkøb af æg	2	39	2	54			1	14		
Margarine	1	6	1	7						
Mineralvandsfabrik	1	6					1	7		
Maltfabrik	1	15								
Bryggeri	1	44	1	24			1	26		
Tobaksfabrik	4	492	1	7			1	7		
Kaseinfabrik og mælkpulver	1	102					1	101		
Silk			3	69			2	187		
Fiskeeksport					1			27		
Dyrefoder					1			9		
Sættstation							1	8		
Kaffesteri								56		
Ialt	21	915	12	436	4	213	15	560		74000
Gruppe II+III										
Tekstil og beklædning										
Trikotage, skrædder og konfektion	13	327	15	247	5	450	14	474		
Kradsuld										
Væveri			2	127						
Vatfabrik	1	6					2	25		
Skomageri							1	29		
Silkevarer og strømper			1	13			1	143		
Bindartikler og garn			1	6	1	41				
Spinderi			3	924						
Korsettfabrik					1	56				
Tæpper			1	102						
Ialt	14	333	23	1419	7	547	18	671		70000

Fortættes næste side

Industriællingen i 1935. Antal virksomheder og antal medarbejdere fordelt på brancher

	Horsens		Vejle		Fredericia		Kolding		Hele landet	
	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal medarb.	Antal medarb.
Gruppe IV+V										
Bygnings- og trævareindustri										
Træ og snekkeri	5	102	7	89	4	82	4	50		
Kurvemager	1	6					1	13		
Børstetræfabrik	2	18					1	8		
Skotøj			1	10	3	36	1			
Piskefabrik			1	9						
Ialt	8	126	9	108	7	118	6	71		31000
Gruppe VI										
Garveri og lædervarer										
Gaveri			2	88						
Ialt	0	0	2	88	0	0	0	0		17000
Gruppe VII										
Sten, ler og glasindustri										
Kalkbrænderier	1	6						3	159	
Teglværker	1	43	1	11						
Stenhuggeri			1	15	1	9				
Grusgrav			1	15						
Cementvarefabrik			1	6						
Glas					1	8	1	9		
Ral					1	6				
Lervarefabrik							1	12		
Møllestenfabrik							1	7		
Ialt	2	49	4	47	3	23	6	187		22000
Gruppe VIII										
Jern og metal										
Blikkenslager	1	9	1	7	1	6	1	6		
Metalvarefabrik	1	12	1	11						
Smedeværksted	1	8	1	7	1	7	1	16		
Barberbladsfabrik	1	7								
Rørfabrik	1	44								

Fortsættes næste side

Industriællingen i 1935. Antal virksomheder og antal medarbejdere fordelt på brancher

	Horsens		Vejle		Fredericia		Kolding		Hele landet	
	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal medarb.	Antal medarb.
Gruppe VIII										
Jern og metal										
Maskinværksted og jernstøberi	6	316	5	383	7	422	4	271		
Armaturfabrik	1	58								
Sølvarfabrik	1	44			4	287	1	19		
Radioer og cykler	1	140								
Cykeldæk og slanger	1	125								
Kobbersmed										
Gørtler			1	15						
Boltfabrik			1	88						
Karosserifabrik			1	6				1	6	
Elektromekanisk fabrik	2	239						1	6	
Forkromning								1	9	
Stålbørster								1	10	
Ialt	17	1002	11	517	13	722	11	343	115000	
Gruppe IX										
Kemisk industri										
Farveri			4	43	1	22				
Kemisk industri	1	35	5	75	1	99	4	33		
Ilt og gas	1	23								
Kompostgødning	1	22								
Offentlig forsyning	3	79	2	54	2	44	3	49		
Parfume og sæbe	1	22	1	30	1	10	1	24		
Ialt	7	181	12	202	5	175	8	106	27000	
Gruppe X+XI										
Tykkerei og bogbinderi										
Kartonagefabrik	1	12	3	98			1	35		
Avis og bogtryk	5	43	4	58	4	29	6	99		
Stentyk	2	48								
Ialt	8	103	7	156	4	29	7	134	210000	

Fortsættes næste side

Industriællingen i 1935. Antal virksomheder og antal medarbejdere fordelt på brancher

Diverse	Horsens		Vejle		Fredericia		Kolding		Hele landet	
	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal virksomh.	Antal medarb.	Antal medarb.	Antal medarb.
Automatfabrik	1	16								
Auto	4	33	4	28	1	6	5	46		
Ialt	5	49	4	28	1	6	5	46		7000
Total	82	2758	84	3001	44	1833	76	2118	357000	
Indbyggertal		29856		24354		21463		23520		3,7 mil.
Procent af indbyggere ansat i industrien		9,2		12,3		8,5		9		9,6

Læseren bedes bemærke, at tallene for landet som helhed stammer fra en anden tabel end tallene for købstæderne, man skal derfor passe på med at drage alt for håndfaste sammenligninger mellem landet som helhed og købstæderne.

Tallene for købstæderne stammer fra industriællingen af 1935. Skemaerne med oplysninger om de enkelte virksomheder findes på Nationalmuseet.

Tallene for hele landet stammer fra Statistisk Aarbog 1940, tabel 83.

Antal ansatte i forskellige brancher på virksomheder med mere end 5 ansatte i 1872

	Horsens		Vejlø		Fredericia		Kolding		Landomr. davænr. Vejlø Amt		København	
	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.
Gruppe I												
Bryggeri (øl)	1	8	1	5	1	27	1	17			17	285
Cikoriefabrik					1	30					2	125
Mølleri (mel)	1	18	1	5					3	20	12	342
Saltraffinaderi					1	14					1	9
Tobaksfabrik	2	94	2	50	5	255	1	111			35	1772
Ialt		120		60		326		128		20		2533
Gruppe II+III												
Kradsuldfabrik	1	55										233
Tækstil (klædefabrik)							1	11	3	131	4	70
Tækstil (spinder)					1	12						
Tækstil (væveri)	2	521			2	201					10	352
Stampe og farveri									1	8		64
Rebslageri			1	6								5
Ialt		576		6		213		11		139		719
Gruppe IV-V												
Vognfabrik									1	5		
Savværk					1	25	1	24			10	265
Skibsbygger	2	19	1	16			1	15			4	438
Ialt		19		16		25		39		5		703
Gruppe VI												
Gaveri	1	10	2	16	1	13					13	219
Handskefabrik			1	6							23	2271
Ialt		10		22		13						2490
Gruppe VII												
Kalkbrænderi			2	12							4	99
Teglværk	1	8	1	5					23	313	1	54
Ialt		8		17						313		153

Fortrættes næste side

Antal ansatte i forskellige brancher på virksomheder med mere end 5 ansatte i 1872

	Horsens		Vejle		Fredericia		Kolding		Landomr. davær. Vejle Amt		København	
	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.	Virks.	Medarb.
Gruppe VIII												
Kobberværk									1		10	
Jærnavrefabrik									1		17	
Symaskinefabrik	1	5									5	99
Jærnstøberi og maskinefabrik	2	150	3	26	3	20	2	28	2	28	36	2395
Ialt		155		26		20		28		28		2494
Gruppe IX												
Sæbefabrik	1	11									6	75
Gødningfabrik	1	12										
Ialt		23										75
Gruppe X+XI												
Træsliberi									1		20	12
Bogtrykkeri	1	9	2	14			2	14			1	36
Farveri og trykkeri			1	12	1	25					1	8
Ialt		9		26		25		14			14	28
Total	17	920	18	173	17	622	9	220	35	532	241	15688
Indbyggertal 1870		10500		6100		7100		5400				181000
Procent af indbyggere beskæftiget i industrien		8,8		2,8		8,7		4				8,7

Tallene stammer fra en sammenkøring af erhvervstællingen i 1872 og industritællingen af 1871. Tallene er gengivet i Willerslev "Studier i dansk industrihistorie".

Fra Københavns vedkommende er kun medtaget de industrigrene som er repræsenteret i Vejle Amt. Totaltallet for København er derimod for alle brancher.

**Ansatte i håndværks- og industrivirksomheder i det daværende Vejle Amt,
som det fordelte sig mellem købstæder og landområder i 1935**

	Købstæderne	Landområderne
Gruppe I		
Nærings- og nydelsesmidler	2222	1037
Gruppe II+III		
Tekstil og beklædning	3713	436
Gruppe IV+V		
Bygnings- og træindustri/håndværk	2506	2132
Gruppe VI		
Garverier og lædervarer	456	195
Gruppe VII		
Sten, ler og glas	401	535
Gruppe VIII		
Jern og metal	2705	849
Gruppe IX		
Kemisk industri	1678	544
Gruppe X+XI		
Papir- og trykkerier	573	28
Ialt	14254	5756
Gennemsn. virks. størrelse	5,9 ansatte pr. virksomhed	2,0 ansatte pr. virksomhed

Købstæder er i denne sammenhæng kun Vejle, Fredericia og Kolding, da Horsens først blev en del af Vejle Amt i 1970.

Tallene for landområderne er fremkommet ved at tage totaltallet for Vejle Amt og fratække købstæderne.

Tallene i opstillingen stammer fra Statistisk Tabelværk, Litra A, nr. 21, 1939.